

Міністерство освіти і науки України
Бердянський державний педагогічний університет
кафедра соціальної роботи та інклюзивної освіти

Допущено до захисту
Завідувач кафедру

«22» листопада 2025

**ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО
ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
ДО НОВОГО СЕРЕДОВИЩА**

Кваліфікаційна робота магістра

Виконавець: здобувач вищої освіти
другого (магістерського) рівня вищої
освіти II курсу, групи м22СР-з
Галузь знань 23 Соціальна робота
Спеціальність 231 Соціальна робота
Освітньо-професійна програма:
Соціальна робота. Поствоєнна
соціально-психологічна реабілітація

СИВОДІД Ксенія Олександрівна

Керівник: д.пед.н., професор
Ольга ГУРЕНКО

Рецензент: к.пед.н., доцент
Катерина ПЕТРОВСЬКА

Запоріжжя – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....		3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО НОВОГО СЕРЕДОВИЩА.....		9
1.1. Дефініції «соціально-психологічна адаптація» і «внутрішньо переміщена особа» та їх загальна характеристика.....		9
1.2. Соціально-психологічні наслідки вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку.....		19
1.3. Проблеми соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища.....		26
1.4. Особливості організації соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб в контексті сприяння соціально-психологічній адаптації до нового середовища.....		34
Висновки до першого розділу.....		54
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО НОВОГО СЕРЕДОВИЩА.....		59
2.1. Оцінка та аналіз рівня соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища.....		59
2.2. Експериментальна перевірка ефективності роботи щодо соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища.....		90
2.3. Рекомендації для працівників соціальної сфери щодо підвищення рівня ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища.....		95
Висновки до другого розділу.....		104
ВИСНОВКИ.....		108
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		112
ДОДАТКИ.....		123

ВСТУП

Актуальність. Починаючи з 2014 року, наша країна зіткнулась із явищем масового внутрішнього переміщення людей (далі ВПО), внаслідок збройного конфлікту та окупації частини території України. З того часу чисельність офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в Україні зазнавала змін. Згідно з даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, на початок лютого 2022 року в Україні було зареєстровано 1,4 млн внутрішньо переміщених осіб. Проте, аналізуючи дані Міжнародної організації з міграції (МОМ) станом на серпень 2024 року, можна констатувати, що чисельність ВПО в Україні зросла майже вдвічі, досягнувши 3,6 млн осіб, що не враховує громадян, які тимчасово виїхали за кордон. За оцінками МОМ, загальна чисельність дітей у домогосподарствах ВПО становить 823 тис. осіб. Серед цих домогосподарств: 58% мають одну дитину, 30% – двох дітей, 9% – трьох дітей, і 3% – чотирьох і більше дітей. [29, с. 6] З вище зазначених демографічних показників можна зробити висновок, що майже кожна переміщена сім'я має дітей, які змушені адаптуватися до нових умов життя. Ці показники свідчать про масштабність гуманітарної кризи, спричиненої війною. Проте, треба враховувати той факт, що статистика дуже динамічна і постійно змінюється через триваючу війну та складність обліку таких даних.

Війна в Україні значно вплинула на всі верстви населення, однак діти молодшого шкільного віку, які були змушені покинути свої домівки, є однією з найуразливіших категорій у цей період. Для них вимушене переселення є потужним стресовим чинником, пов'язаним із втратою домівки, родинних і дружніх зв'язків, а також звичного способу життя. Переїзд на нове місце нерідко призводить до втрати соціальних зв'язків, що значно ускладнює адаптацію дитини до нового середовища. Нова школа, нові знайомства та соціальні норми можуть зумовлювати у дітей відчуття ізоляваності та неповноцінності.

Крім того, вимушене переселення часто перериває освітній процес, що ускладнює подальше здобуття освіти та соціалізацію. Втрата можливостей для повноцінного розвитку в нових, нестабільних умовах може призводити до дезадаптації. Окрім навчальних втрат, діти з числа ВПО можуть стикатися з фізичними ризиками, такими як насильство, експлуатація та захворювання. Умови проживання можуть бути несприятливими з точки зору санітарії та харчування, що підвищує вразливість до хвороб. Невизначеність щодо майбутнього, часті зміни місця проживання викликають відчуття нестабільності та тривоги, що може стати передумовою для розвитку посттравматичного стресового розладу, тривожних станів, депресії та інших психічних порушень. Таким чином, діти з числа ВПО стикаються з численними викликами у процесі соціально-психологічної адаптації, включаючи психоемоційні труднощі, агресивність, проблеми комунікації та когнітивні порушення. Тому, дослідження ефективних методів соціальної роботи, спрямованих на підтримку адаптаційних процесів у цих дітей, набуває особливої актуальності. Вивчення впливу різних підходів і методик допоможе виявити найбільш дієві засоби для зниження рівня стресу, формування стійкості до негативних переживань, відновлення соціальних зв'язків та успішної інтеграції дітей з числа ВПО у нове соціальне середовище.

Аналіз наукової літератури з порушеної проблеми показав, що різні аспекти проблеми представлені у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, проблеми внутрішньо переміщених осіб розкриваються у своїх наукових працях О. Блинова, Г. Гудвін-Гілл, О. Малиновська, Л. Мельник, М. Слюсаревський та інші. Проблема соціально-психологічної адаптації дітей з числа ВПО досліджувалась раніше та й зараз активно досліджується науковцями, як вітчизняними так і зарубіжними, зокрема такими як А. Бабенко, С. Бенсон, О. Безпалько, Г. Гартманн, Г. Гоулборн, Т. Дудка, Б. Дуллей, Е. Еріксон, Р. Едвардс, Д. Райян, О. Следь, Дж. Соломос, О. Федоренко, А. Фрейд, П. Чонг, І. Швець та та ін. Питанням соціальної та правової підтримки дітей з числа ВПО присвячені праці таких дослідників, як

В. Боняк, Н. Гусак, М. Дем'яненко, Н. Завацька, Д. Кобзін, О. Котух, Т. Кульчицький, І. Куратченко, Г. Левкіна, О. Луньова, О. Ляшук, Ю. Максименко, Н. Максимовська, В. Педоренко, Ю. Песоцька, О. Проценко, Т. Семигіна, С. Трухан, І. Трубавіна, Л. Чвертко, А. Черноусов, Н. Чуйко, С. Щербань та ін.

Водночас питання організації ефективної соціальної роботи в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного з числа ВПО віку досліджено неповно, що обумовлює ряд суперечностей: між необхідністю комплексної підтримки для успішної адаптації дітей, включаючи психологічну допомогу, соціальну інтеграцію та адаптацію освітніх програм, і відсутністю системного підходу до такої підтримки в сучасних умовах; між потребою батьків, педагогів, працівників соціальних і психологічних служб, а також приймаючих громад у розумінні особливих потреб дітей з числа ВПО та недостатньою обізнаністю щодо специфіки труднощів, з якими стикаються діти під час адаптації; між значущістю підтримки для зниження психологічного навантаження на дітей і обмеженими ресурсами, що спрямовуються на їхню соціально-психологічну адаптацію; між потребою у створенні сприятливих умов для ефективної адаптації та недостатністю практичних методик, інструментів і підходів, які б забезпечували комплексну та ефективну підтримку дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО.

Необхідність розв'язання окреслених суперечностей, актуальність, доцільність й об'єктивна потреба щодо визначення особливостей організації соціальної роботи в процесі соціально-психологічної адаптації дітей з числа ВПО зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи **«Ефективність соціальної роботи в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища»**.

Об'єкт дослідження: соціально-психологічна адаптація дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

Предмет дослідження: зміст, методи і форми соціальної роботи в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати зміст соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища, розробити та експериментально перевірити ефективність програми соціальної роботи, спрямованої на полегшення їхньої адаптації, а також надати рекомендації задля підвищення ефективності соціальної підтримки цієї категорії дітей.

Гіпотеза дослідження: соціальна робота в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища буде ефективна за умов:

- аналізу та врахування особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку та соціально-психологічних наслідків вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку;
- врахування труднощів, з якими стикаються діти з числа ВПО в процесі соціально-психологічної адаптації до нового середовища;
- врахування особливостей організації та можливостей соціальної роботи в контексті соціально-психологічної підтримки дітей молодшого шкільного віку;
- розробки спеціалізованої програми соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища;
- застосування рекомендацій щодо ефективної організації соціальної роботи в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу наукової літератури охарактеризувати дефініції соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО.

2. Визначити особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку, соціально-психологічні наслідки вимушеного переміщення та труднощі з якими стикаються діти з числа ВПО в процесі соціально-психологічної адаптації до нового середовища.

3. Визначити рівні соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

4. Схарактеризувати особливості організації соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО в контексті сприяння соціально-психологічній адаптації до нового середовища.

5. Розробити соціально-психологічну програму та перевірити ефективність соціальної роботи в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

6. Підготувати рекомендації для працівників соціальної сфери щодо підвищення рівня ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

Методи дослідження. Для досягнення мети та виконання визначених завдань використано комплекс таких методів: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, систематизація, порівняння, узагальнення використовувалися для вивчення праць зарубіжних і вітчизняних науковців); *конкретно-наукові*: (категоріальний аналіз – для розкриття змісту й уточнення дефініцій основоположних понять; структурно-функціональний аналіз – для з'ясування структурних, змістових і процесуальних особливостей організації соціальної роботи; структурно-логічний аналіз – для виокремлення позитивних та негативних моментів при організації соціальної роботи з дітьми з числа ВПО); *емпіричні* (спостереження, анкетування, тестування, бесіди з батьками та дітей з числа ВПО); *експериментальні* (психолого-педагогічний експеримент констатувальний, формувальний та контрольний, що дозволить перевірити ефективність соціальної роботи); *статистичні* (обробка та узагальнення науково-теоретичних та дослідно-експериментальних даних (кількісний і якісний

аналіз), які забезпечили можливість за здобутими результатами оцінити педагогічну ефективність проведеного дослідження).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (87 найменувань) та додатків на 17 сторінках. Повний обсяг кваліфікаційної роботи становить 139 сторінок, основний зміст викладено на 110 сторінках. Робота містить 6 таблиць та 13 рисунків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО НОВОГО СЕРЕДОВИЩА

1.1. Дефініції «соціально-психологічна адаптація» і «внутрішньо переміщена особа» та їх загальна характеристика

Витлумачуючи дефініцію «соціально-психологічна адаптація» слід зауважити, що на розвиток теоретичних уявлень про адаптацію значний вплив мали дослідження Ж. Піаже, Л. Виготського, К. Левіна та ін. Особливе місце в дослідженні адаптації мають праці І. Павлова з вищої нервової діяльності. Відкриття ним умовних рефлексів дозволило з об'єктивної позиції пояснити фізіологічні механізми пристосування функцій організму до умов середовища.

Також загальні аспекти адаптаційних процесів були розглянуті у вітчизняній та зарубіжній психології такими вченими, як А. Адлер, Г. Андрєєв, Е. Берн, Л. Божович, Н. Максимова, М. Лисіна, С. Рубніштейн та ін.

На нашу думку, дефініцію «соціально-психологічна адаптація» слід розглянути як окремо психологічну та соціальну. Психологічна адаптація в енциклопедії сучасної України тлумачиться як «сукупність властивостей особистості, що характеризують його стійкість до умов середовища та рівень пристосування до них; як результат такого пристосування. Психологічна адаптація – явище двостороннє, об'єктом дослідження при цьому є не індивід чи середовище, а власне їх взаємодія». [13, с. 62]. Психологи пропонують низку дефініцій пов'язаних з психологічною адаптацією, зокрема адаптивна поведінка, адаптаційний потенціал, адаптивність особистості тощо. Зокрема, адаптаційний потенціал та адаптивність особистості відіграють важливу роль у тому, наскільки швидко та якісно пройде процес соціальної адаптації.

Соціальна адаптація в психологічному словнику визначається як пристосування особистості чи групи людей до умов та вимог соціального

середовища. Це – узгодження самооцінок і домагань суб'єкта з його можливостями і з реальністю соціального середовища. В процесі соціальної адаптації людина засвоює моральні норми і цінності найближчого оточення, традиції і звичаї трудового колективу, неформальних груп [57, с. 80]. У великій українській енциклопедії зазначено, що соціальна спільнота в ході соціальної адаптації гармонізує свої соціальні відносини, проходить процес інституціоналізації. Унаслідок соціальної адаптації індивід чи група людей набувають здатності осмислено орієнтуватися у ситуаціях, вдаватися до адекватних моделей поведінки, обирати ресурси для реалізації своїх потреб і домагань [25, с. 92].

Соціальна адаптація необхідна в тому випадку, коли нові умови життєдіяльності не дозволяють особистості застосовувати ті форми поведінки, які вона звикла застосовувати зазвичай. Таким чином, можна стверджувати, що процес соціальної адаптації здебільшого взаємопов'язаний з процесом соціалізації. Основою такого висновку служить біологічна схильність особистості до засвоєння конкретного способу комунікації, який інтегрується в локальні громадські групи. Саме завдяки цим положенням дефініції «адаптація» та «соціалізація» зближуються. Проте важливо зазначити на суттєві відмінності цих понять. Соціалізацію можна визначити як процес взаємодії особистості і соціального середовища, в ході якого особистість набуває механізми та норми соціальної поведінки, рис характеру та інші особливості, які в цілому мають адаптивне значення. Тобто соціалізація більш ширше поняття, яке виражає процес становлення особистості. А соціальна адаптація – це частина соціалізації, яка пов'язана з пристосуванням особистості до нових для неї умов, процес переосмислення і переоцінки своїх позицій, вибір адекватної лінії поведінки в новому середовищі.

Дослідження соціально-психологічної адаптації розглядалось вченими в контексті багатьох психологічних теорій. Ми в своєму дослідженні розглянемо ключові положення соціально-психологічної адаптації в теоріях біхевіоризму, необіхевіоризму, психоаналітичної та гуманістичної концепцій.

Соціально-психологічна адаптація у контексті біхевіористичної теорії (А. Бандура, Дж. Вотсон, І. Павлов, Д. Роттер) розглядається як процес (або стан, який досягається в результаті цього процесу) фізичних, соціально-економічних або організаційних змін в специфічно груповій поведінці, соціальних відносинах або в культурі [80, с. 152]. В функціональному відношенні мета такого процесу залежить від перспектив покращення здатності виживання груп або від способу досягнення значимих цілей. Також термін використовується для позначення процесу, з якого особистість чи група досягають стану соціальної рівноваги у сенсі відсутності переживання конфлікту з середовищем, що служить показником адаптованості особистості.

Теоретичні підходи необіхевіористів (Г. Айзенк, Е. Толмен, К. Халл, Р. Хенкі та ін.) були предметом ґрунтовного аналізу в працях української дослідниці О. Євдокимової [26, с. 220]. У своїх наукових дослідженнях вона наголошувала, що адаптація трактується як двоаспектне явище:

– як стан, в якому потреби особистості з однієї сторони, та потреби середовища, з іншої сторони, повністю задоволені; тобто стан гармонії між особистістю та природнім і соціальним середовищем;

– як процес, за допомогою якого цей гармонійний стан досягається.

В даній концепції розглядаються біологічні, а не психічні зміни в організмі шляхом застосування дій (реакцій), відповідних до даної ситуації. Показником адаптованості є «прилаштованість» в нове соціальне середовище, під яким розуміється ступінь засвоєння нових поведінкових стандартів.

У психоаналітичній теорії йде мова про соціально-психологічну адаптацію як про процес, під час якого особистість балансує між своїми внутрішніми імпульсами, потребами та вимогами суспільства. О. Попович зазначає, що в дослідженнях З. Фрейда, в структурі психічної сфери особистості (Я, Воно та Супер-Я) постійно йде боротьба. «Я», керуючись принципом реальності, робить свій вибір, балансує між «Воно» (бажаннями, імпульсами та інстинктами) і «Супер-Я» (системою моральних норм та соціальних вимог) [51, с. 215]. Тобто успішною адаптація буде

вважатись за умов, коли «Я» врівноважить між «Воно» та «Супер-Я», враховуючи при цьому зовнішні соціальні обставини.

Вагомий внесок в розробку проблеми соціально-психологічної адаптації особистості в рамках психоаналітичної теорії зробив німецький дослідник Г. Гартманн. Він вважав, що людина адаптується все життя з моменту народження до соціального середовища. Саме соціальне середовище, на думку автора, визначає можливості адаптації, а також розвиток «Я» [51, с. 230]. Адаптованою вважається та особистість, в якій продуктивність діяльності, здатність насолоджуватись життям та психічна рівновага не порушені.

Представники гуманістичної теорії (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.) соціально-психологічну адаптацію розуміють як здатність особистості реалізувати свій потенціал в нових умовах. Самоактуалізація та самореалізація особистості відповідають ознакам адаптованості [51, с. 239]. Тобто в центрі уваги знаходиться особистість з її потребами, цінностями та прагненнями. Адаптація розглядається як процес, спрямований на задоволення потреб та реалізацію потенціалу. Усім відома ієрархія потреб, розроблена А. Маслоу, згідно з якої соціально-психологічна адаптація буде успішною в разі задоволення вперше базових (фізіологічних та безпекових) потреб. Лише потім особистість може поступово переходити до задоволення вищих (соціальних) потреб та самореалізації [43, с. 41].

Кожен з дослідників, хто займався проблематикою соціально-психологічної адаптації у розрізі різних психологічних теорій та концепцій зробив значний внесок у розвиток та розуміння її процесуальних особливостей.

Аналізуючи вище зазначені теорії, слід зробити висновок, що пристосування до нових умов відбувається в декількох аспектах, а саме: фізіологічному, психологічному та соціальному. Соціально-психологічна адаптація передбачає не лише «прилаштування» особистості в нову соціальну систему, а також перетворення елементів цього середовища відповідно до індивідуальних та вікових особливостей і відповідно до потреб особистості.

Саме тому соціально-психологічна адаптація в прийнятому нами розумінні розглядається з позиції структури, яка включає в себе фізіологічний, особистісний та соціальний компоненти.

На думку Т. Дудки, соціально-психологічна адаптація – це процес, який при сприятливому перебігу приводить особистість до стану адаптованості. Авторка зауважує, що не всі потреби та мотиви сприяють соціально-психологічній адаптації, і, виходячи з цього, пропонує класифікацію потреб та мотивів, які можуть будуть адаптивними чи неадаптивними для певного соціального середовища. Відповідно наявність адаптивних потреб і мотивів в особистості підвищує її адаптаційний ресурс. Під адаптаційним ресурсом дослідниця розуміє соціально-психологічні та індивідуальні характеристики особистості, які визначають ступінь її соціально-психологічної адаптованості [65, с. 329]. Групу ризику соціально-психологічної адаптації складають особи зі зниженим адаптаційним ресурсом. Від адаптаційних ресурсів залежить рівень соціально-психологічної адаптації.

Важливо помітити, що соціально-психологічна адаптація включає в себе зовнішній та внутрішній аспекти прояву. Зовнішній аспект (об'єктивний) вказує на ефективність соціально значущої діяльності, розуміється як досягнення бажаної поведінки в середовищі і описується в термінах ефективності, компетентності, успіху. Внутрішній (суб'єктивний) аспект вказує на задоволеність своїм соціальним становищем, самовираження, відсутність напруження та тривоги, описується за допомогою загального психологічного благополуччя, відчуття комфорту.

Серед важливих ознак адаптованості особистості до соціального середовища ми виокремлюємо:

- 1) установка на активну взаємодію з середовищем;
- 2) прийняття соціальної ролі;
- 3) здобуття місця у соціальній структурі суспільства;
- 4) інтеграція особистості з мікро- та макросередовищем;

5) емоційне самопочуття, вміння самостійно справлятися зі стресовими ситуаціями, що виникають;

6) конструктивне вирішення конфліктних ситуацій;

7) емоційно насичені зв'язки з людьми і готовність до спільної діяльності.

Отже, аналіз феноменології адаптації дозволяє робити висновок про багатозначне розуміння цього явища психічної реальності в науці, а саме:

– як процесу пристосування організму до нових умов середовища;

– як стану гармонічної рівноваги між зовнішнім середовищем та внутрішнім світом особистості;

– як кінцевого результату процесу пристосування.

На основі аналізу та узагальнення наукової літератури встановлено, що проблема соціально-психологічної адаптації має своє давнє походження. Однак сам термін «соціально-психологічна адаптація» набув широкого використання після Першої світової війни. На початку 20-х років американські дослідники Ф. Знанецький та У. Томас і у праці «Польський селянин в Європі та Америці» провели соціально-економічне дослідження адаптації польських емігрантів, глибоко проаналізувавши соціальні, економічні та психологічні труднощі, які виникали на їхньому шляху [17, с. 159]. Це перше дослідження соціально-психологічної адаптації осіб, які вимушено змінили місце проживання.

Наступною ключовою дефініцією, що потребує уточнення в межах нашого дослідження, є поняття «внутрішньо переміщені особи». Перш ніж дати визначення цій дефініції, слід звернутись до законодавчих документів. Саме нормативно-правове поле слугує основою для розуміння правового статусу, соціальних гарантій і особливостей становища ВПО в сучасному суспільстві, що, у свою чергу, є важливим контекстом для подальшого теоретичного аналізу.

Варто зазначити, що міжнародна спільнота раніше за Україну зіштовхнулася з питанням внутрішньо переміщених осіб. У 1972 році Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)

включило «осіб, переміщених всередині країни», в свої Програми в області допомоги та відновлення для біженців і репатріантів. У цьому ж році Генеральна Асамблея ООН і Економічна і соціальна рада ООН своїми резолюціями розширили *post factum* мандат УВКБ ООН, рекомендувавши йому, за пропозицією Генерального секретаря ООН, брати участь у таких гуманітарних операціях ООН, в яких Управління володіє «особливими багатими знаннями та досвідом» [1, с. 26].

Першим законодавчим документом ми розглянули Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб, в якому зазначено «внутрішньо переміщені особи – це громадяни держав-членів Ради Європи, які не можуть у повній мірі скористатися своїми правами, тому що вони змушені залишати свої будинки або місця постійного проживання, зокрема щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, природних або техногенних катастроф без перетину міжнародно визнаних державних кордонів» [60].

З початком агресії російської федерації на сході нашої держави у 2014 році, був прийнятий в Україні закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», в якому сказано: «Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [52].

Теоретичними аспектами в контексті дослідження дефініції «внутрішньо переміщена особа» займались Г. Гудвін-Гілл, О. Малиновська, М. Малиха та інші. Зокрема, М. Малиха наголошує, що ВПО – це особи, які були змушені покинути місце свого проживання та не залишили територію України, тому потребують визначення свого статусу та забезпечення прав та свобод.

Визначення статусу ВПО є необхідним для вирішення проблем переселенців та регулювання наслідків, до яких призводить така форма вимушеної міграції [41, с. 8]. Г. Гудвін-Гілл визначає ВПО як осіб, котрі змушені раптово втікати зі своїх будинків у великих кількостях у результаті збройного конфлікту, внутрішньої ворожнечі, систематичних порушень прав людини або стихійних лих і перебувають на території власної країни [17, с. 89]. Автор підкреслює той факт, що «вимушено переміщена особа» та «переселенець» це тотожні поняття і фактично ці особи підпадають під визначення «вимушені переселенці», але в той час залишаються в країні своєї громадянської незалежності і можуть керуватись її захистом.

Варто зазначити, що поняття «вимушено переміщена особа» часто ототожнюється з поняттям «біженець», але це зовсім різні поняття, що не порівнюються між собою. Головною відмінністю цих понять є те, що ВПО не перетинають кордонів своєї країни, на відміну від біженців, які переміщаються за межі країни свого громадянства. Ця відмінність зафіксована юридично, оскільки багато суперечностей виникають навколо цих понять.

Узагальнюючи вказані визначення, основними ознаками внутрішнього переміщення населення ми виокремлюємо наступні:

- розвиток суспільно-географічного процесу, який полягає у зміні місця проживання особи або групи осіб;
- перетин у процесі переміщення населення меж різних адміністративно-територіальних одиниць;
- тимчасова або постійна зміна місця проживання та зайнятості населення;
- добровільний або примусовий характер міграційних переміщень;
- соціальна мобільність, що спричинює зміну соціального статусу, роду заняття особи або групи осіб тощо.

В Україні питання внутрішнього переміщення населення є надзвичайно актуальним на сьогодні, адже внаслідок анексії АР Крим та окупації територій Донецької, Луганської, частково Запорізької, Херсонської та Харківської

областей з'явилась велика кількість людей, які були змушені залишити свої домівки та переміститись до інших регіонів України.

20 квітня 2016 року, у зв'язку з необхідністю оперативного реагування на проблеми та загрози, які постали від російської агресії, Кабінет Міністрів України вирішує створити Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України (Мінреінтеграції). Завдяки діяльності цього Міністерства була сформована та реалізована державна політика у сфері внутрішньо переміщених осіб.

Основними напрямками роботи Мінреінтеграції з питань вимушено переміщених осіб є:

1. Розробка та впровадження політики підтримки ВПО.
2. Координація дій щодо захисту прав і забезпечення потреб переміщених осіб.
3. Надання фінансової допомоги ВПО (грошові виплати).
4. Забезпечення інтеграції ВПО в приймаючі громади.
5. Організація житлових програм для переселенців.

Також уповноваженим центральним органом влади з питань забезпечення прав та можливостей ВПО займається Міністерство соціальної політики України. Основними завданнями цього Міністерства є соціальний захист і надання допомоги ВПО, а також координація програм соціальної підтримки та виплат для ВПО.

Нормативно-правову базу у сфері внутрішньо переміщених осіб складають:

1. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20 жовтня 2014 року. Цей Закон відповідно до Конституції та законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлює гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб.

2. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року

№ 1207-VII. Визначає, що основою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин.

3. Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» № 1636-VII від 12 серпня 2014 року.

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» № 509 від 1 жовтня 2014 року. Ця постанова регулює механізми обліку та включення до Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб.

5. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення» № 1085-р від 7 листопада 2014 року також є важливим нормативним актом у зазначеній сфері. Ним визначається перелік населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та перелік населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення, а стосовно аналізованого питання цей акт є важливим, оскільки ним визначаються населені пункти, де мають місце обставини, що змусили до переміщення (збройний конфлікт, тимчасова окупація, повсюдних проявів насильства, порушення прав людини тощо).

6. Лист Міністерства освіти і науки України «Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану» № 1/3737-22 від 29 березня 2022 року, який наголошує на необхідності надання психологічної підтримки всім учасникам освітнього процесу під час війни. В даному листі окреслюється дотримання трудового законодавства, важливість інформаційної та психологічної підтримки, використовуючи

інформаційно-комунікаційні технології, зокрема онлайн вебіари, а також консультування через соціальні мережі та месенджери.

Враховуючи проведений аналіз наукових досліджень та законодавчих документів України, поняття «внутрішньо переміщена особа» пропонуємо тлумачити наступним чином: особа, громадянин України, яка вимушена залишити місце свого постійного проживання в результаті ускладнення політичної, соціально-економічної, екологічної ситуації у певній адміністративно-територіальній одиниці держави з метою уникнення проявів насильства, порушення прав людини, наслідків стихійних або антропогенних лих, екологічних змін, проектів соціально-економічного розвитку задля збереження життя та свободи та не перетнула міжнародно визнаних державних кордонів. На основі даного визначення, виокремлюємо головні ознаки внутрішньо переміщеної особи:

- наявність громадянства України;
- наявність причин покинути певну адміністративно-територіальну одиницю України, проте не перетинати міжнародно визнані кордони держави;
- наявність права на постійне проживання в Україні;
- потреба у захисті прав та свобод.

Узагальнюючи результати наукових розвідок цього підрозділу, варто відзначити, що розкриття дефініцій «соціально-психологічна адаптація» і «внутрішньо переміщена особа» є дуже важливим дослідницьким завданням. Це дало нам змогу зрозуміти важливість термінологічного апарату в науковому дослідженні та розібратись в змісті й особливостях цих дефініцій.

1.2. Соціально-психологічні наслідки вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку

Унаслідок військової агресії російської федерації на території України значна кількість сімей з дітьми були вимушені покинути свої домівки та

переміститись на більш безпечні та підконтрольні території України. За даними звіту Міжнародної організації з міграції кількість дітей віком від 6 до 17 років, які вимушено перемістилися складає 41% [29, с. 12]. На жаль статистичних даних, щодо дітей з числа ВПО конкретного вікового періоду, який ми розглядаємо у дослідженні, немає. Проте, на нашу думку, період молодшого шкільного віку є найуразливішою категорією населення ВПО. Адже для них ці події набули особливого травматизму та стресу. Оскільки діти даного віку є більш чутливими до впливу несприятливих умов оточуючого середовища. Зміни в житті дітей даного вікового періоду впливають на розвиток, тим самим порушуючи нормальні процеси формування і становлення особистості.

Тож, розглядаючи соціально-психологічні наслідки вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку, спершу потрібно окреслити соціально-психологічні особливості цього вікового періоду. Молодший шкільний вік охоплює дітей з віковою категорією від 6 до 10 років. Це діти, які навчаються в початковій школі. Даний віковий етап завершує етап дитинства і, на нашу думку, є важливим етапом, під час якого у дітей формується власна ідентичність, соціальні навички та емоційний інтелект. Опановуючи новий для себе вид діяльності – навчання, у дітей розвиваються стосунки з ровесниками і дорослими, формуються психічні новоутворення, зокрема, довільність психічних процесів, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія, внутрішній план дій. Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим дитинством. Даний віковий період є сенситивним для морального розвитку, активного розвитку особистості, пізнавальних процесів та мотиваційної сфери.

Соціально-психологічними особливостями дітей молодшого шкільного віку займалися такі вчені, як І. Бех, Л. Божович, О. Запорожець, О. Кульчицька, Г. Костюк та ін. Українських психолог І. Бех стверджував, що в дітей молодшого шкільного віку «помітно підвищується загальна психологічна

сприйнятливості до виховних впливів, що допомагає розширенню зони найближчого морального розвитку. Завдяки потребі звертатися до власного внутрішнього світу, підвищується рівень його усвідомлення і дієвість регулюючої функції. Відтак, відповідальні наміри набувають все більшої питомої ваги в поведінці і діяльності школярів» [4, с. 239]. Поведінку оточуючих людей молодший школяр починає пов'язувати з самооцінкою власних дій. Він оцінює свої вчинки у відповідності із засвоєними ним правилами, у своїх міркуваннях про інших людей він починає надавати більшого значення своїм власним критеріям.

Варто зауважити, що в даному віковому періоді починає формуватися характер. Він визначається суперечливістю, несталістю та імпульсивністю. Тобто дитина діє під впливом імпульсів, не обдумуючи і не з'ясовуючи всі обставини ситуації. Це пов'язано з віковою слабкістю вольової регуляції поведінки. Діти молодшого шкільного віку ще не здатні тривалий час дотримуватись зазначеної мети, долати труднощі та перешкоди.

Провідною діяльністю дітей молодшого шкільного віку є навчальна діяльність – процес набуття нових знань, умінь та навичок. Її формування зумовлює головні зміни в психічних процесах та психологічних особливостях особистості дитини на даному етапі онтогенезу. Серед вимог, які виставляє школа, в першу чергу виділяють необхідність успішно оволодіти навчальною діяльністю. Навчання як основа засвоєння суспільством способів дій із предметами, завдань та мотивів людської діяльності, норм відносин між людьми визначає розвиток дитини.

У цей період відбувається перебудова пізнавальних процесів – формування довільності, продуктивності та стійкості – розвиток довільної уваги, пам'яті, сприймання, розвиток мислення (перехід від наочно-образного до словесно-логічного та міркуючого мислення на рівні конкретних понять), розвиток саморегуляції поведінки, волі, засвоєння уміння читати, писати, накопичення знань, оволодіння навичками домашньої праці. На думку Л. Божович, інтелектуалізація психічних процесів, розвиток вольової

саморегуляції, усвідомленість поведінки – все це є новоутвореннями даного вікового періоду. Крім того, дослідниця відзначає виникнення нового рівня самосвідомості – «внутрішньої позиції», тобто усвідомленого відношення дитини до себе, оточуючих людей та подій [26, с. 131]. Саме ця позиція є основою для розвитку соціальних контактів, засвоєння норм людських взаємовідносин.

Молодший шкільний вік є найбільш відповідальним етапом в розвитку механізмів поведінки і діяльності, у становленні особистості школяра в цілому. Інтенсивний розумовий розвиток молодшого школяра сприяє формуванню ступені усвідомленості поведінки. Діти розуміють сенс моральних норм і правил, у них розвивається здатність передбачити наслідки своїх дій. Поведінка стає більш ціленаправленою і усвідомленою. Відбувається формування у дітей елементів самоконтролю, організованості, відповідальності за свою поведінку.

З початком навчальної діяльності у дітей даного вікового періоду відбувається розвиток системи взаємин, формується почуття колективізму. Характерною особливістю цих взаємин є спільність зовнішніх життєвих обставин та інтересів. Приміром, діти сидять за однією партою, живуть в одному будинку тощо. Саме тому дітям з числа ВПО так важливо встановлювати міжособистісні контакти.

На початку періоду молодшого шкільного віку виникає структура переживань, тобто у дитини з'являється усвідомлена орієнтація в особистих переживаннях. Вона відкриває для себе сам факт існування своїх переживань. Завдяки цьому закладаються деякі особливості, які характеризують кризу даного вікового періоду. Зокрема, переживання набувають сенсу, завдяки цьому у дитини виникає нове відношення до самої себе, вперше виникає узагальнення переживань, логіка почуттів, внутрішня боротьба (протиріччя переживань).

Варто зауважити, що характерною особливістю дітей категорії вимушено переміщених осіб є їх вразливість, емоційна чуйність на все яскраве та

барвисте. Емоційна поведінка цих дітей змінюється. Емоції розширюють свій діапазон емоційної сприйнятливості. Однак варто не забувати, що даний діапазон та сфера співпереживання дітей з числа ВПО цього віку обмежені. Деякі емоційні стани і переживання інших людей недоступні як для розуміння, так і для співпереживання.

Ураховуючи вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, можна стверджувати, що соціально-психологічні наслідки вимушеного переміщення дітей даного вікового періоду є складним і багатогранним питанням, яке охоплює соціальні та психологічні аспекти розвитку дитини [27, с. 92]. Тому розглянемо соціальні та психологічні наслідки послідовно.

Соціальні наслідки вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку полягають, перш за все, у втраті зовнішньої та внутрішньої безпеки. Серйозною проблемою під час втечі від небезпеки є втрата безпечного місця проживання, що провокує подальше зростання рівня тривалого стресу. Когнітивні схеми соціальної безпеки розвиваються саме в молодшому шкільному віці, через оцінювання дитиною себе та оточуючого соціального світу. Такі уявлення формуються в реальних ситуаціях, з якими стикається дитина (жорстоке поводження або насильство), а також за допомогою наративів, які дорослі, зокрема батьки, надають цим подіям. Не рідкими трапляються випадки, коли під час війни діти розлучаються з одним чи обома батьками. Це втрата внутрішньої безпеки, яка чинить негативний вплив на соціально-емоційний розвиток, добробут та психічне здоров'я дітей молодшого шкільного віку. Отже, діти зазнають значних соціальних наслідків, коли позбавляються безпеки на двох рівнях – від внутрішнього відчуття захищеності під час розлуки та втрати сімейних стосунків, до перебування далеко від друзів, власних домівок та міст.

Не менш важливим соціальним наслідком переміщення дітей молодшого шкільного віку є соціальна ізоляція та в цілому зниження соціалізації. Діти молодшого шкільного віку зазнають труднощів зі встановленням соціальних зв'язків у новому середовищі, оскільки в цьому віковому періоді ще

недостатньо сформовані соціально-комунікативні навички. Ці наслідки можуть підсилити фокус дітей на власних проблемах. До того ж, батьки часто заповнюють нестачу живого спілкування контентом у віртуальному просторі, що з часом може підмінювати реальний світ дитини. На цьому фоні відбувається порушення сприймання простору, зниження сенсорних стимулів, знижується рухова активність, що має важливе значення у подальшому розвитку та становленні особистості. Звісно, перебування у віртуальному просторі має негативний вплив і на соціальні якості, зокрема дружелюбність, відкритість, бажання спілкуватися тощо [29, с. 159].

При недостатній соціалізації є ризик закріплення негативних поведінкових реакцій по відношенню до інших. Частіше всього ці реакції проявляються в соціально неприйнятних та агресивних способах самоствердження, що спричиняє ускладнення процесу саморозвитку та самореалізації особистості. При порушеннях процесу соціалізації у дітей молодшого дошкільного віку формуються неадекватні уявлення про дружбу, справедливість та взаємовідносини з іншими дітьми.

Наступним соціальним наслідком переміщення є низький рівень інтеграції дітей в нову освітню систему. В ситуації міграції у дітей молодшого шкільного віку спостерігаються труднощі у навчанні через мовні, культурні та соціальні бар'єри, недостатність у батьків ресурсів (психологічних, матеріальних чи соціальних) для успішного навчання дітей. Деякі батьки відмовляються від нової школи і обирають свої рідні школи, де навчають дітей дистанційно. Частина цих закладів перебуває близько до лінії фронту, або ж релокована з тимчасово окупованих українських територій, тому іншого варіанту, крім дистанційного формату навчання, там не можуть запропонувати учням. Тому використання нового освітнього середовища як майданчика для соціалізації, на нашу думку, вкрай важливе.

Серед психологічних наслідків переміщення дітей молодшого шкільного віку найчастішим є пережитий стрес і тривога. Уявна загроза особистому життю та життю рідних, втрата близької людини, домівки, домашніх тварин,

улюблених іграшок – все це може бути причиною пережитого стресу. Соціальна ізоляція, відсутність почуття безпеки, втрата стабільності та страх невідомості спричинюють появу тривожності у дітей. Стрес та тривога можуть проявлятися як психосоматичними симптомами (головний біль, розлади травлення тощо), так і психологічними симптомами (плаксивість, дратівливість, похмурість, агресія тощо).

У деяких випадках у дітей молодшого шкільного віку може з'явитися страх повторення травмівних подій. Частіш за все це спонтанні реакції на будь-які подразники (неочікуваний гучний звук чи дотик, крик) [30, с. 47]. Ознакою такого стану є емоційна нестабільність: спостерігається часта та раптова зміна настрою, дратівливість. Може кардинально змінюватись поведінка в цілому, тобто дитина стає несподівано занадто активною, або ж навпаки – закритою, відчуженою.

Після травми діти молодшого шкільного віку починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. Може виникнути регресивна поведінка (повернення до попередніх стадій розвитку), що включає енурез, дитячий лепет, бажання тримати постійно поряд із собою іграшку. У дітей цього віку може розвиватися втрата апетиту, скарги на болі в животі, головні болі, запаморочення. Також поширені проблеми з навчанням, такі як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, агресивна поведінка в школі тощо.

Труднощі у концентрації уваги також можна віднести до психологічних наслідків переміщення. Так як у цьому віці центром психічного розвитку дитини стає формування довільності такого психічного процесу як уваги, відповідно важливим чином труднощі з її концентрацією впливають на шкільну успішність. В результаті дитина або втрачає інтерес до шкільної успішності, або починає реагувати на погані оцінки істерикою, криками та агресією стосовно дорослого.

Не менш важливим психологічним наслідком вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку є гальмування розвитку емоційного інтелекту,

який є одним із новоутворень в даному віковому періоді розвитку особистості [19, с. 192]. При недостатній соціалізації дитини не розвиваються позитивні особистісні якості, такі як емпатія, щирість, доброзичливість, повага до інших. В той час закріплюються більш негативні якості, зокрема егоїзм, егоцентризм, холодність, байдужість тощо.

На основі аналізу особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку та наслідків вимушеного переміщення, можемо дійти висновку, що діти даної вікової категорії належать до найвразливішої частини населення з категорії вимушено переміщених осіб з огляду на незрілість у них процесів – аналітичного осмислення, емоційної регуляції, поведінково-мотиваційних патернів та ціннісно-світоглядних характеристик. Однак важливо розуміти, що усі ці наслідки вимушеного переміщення спрацьовують не поодинокі, а в системі і взаємній залежності. Саме тому успішна адаптація визначається інтегральною і комплексною взаємодією соціального та психологічного факторів.

1.3. Проблеми соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища

Дослідження проблем входження вимушено переміщених осіб в нове середовище пов'язане з соціально-психологічною адаптацією. На нашу думку, діти молодшого шкільного віку з числа ВПО відчують труднощі в процесі соціально-психологічної адаптації сильніше, оскільки входження в нове середовище супроводжується негативними почуттями, дискомфортом, плутаниною в ціннісних орієнтаціях, а також в соціальній та особистісній ідентичності.

Проблема соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища в психолого-педагогічній науці

розглядається досить активно (О. Блинова, Ю. Жданович, Н. Завацька, Н. Захарова, О. Кононко, Т. Старинська та інші). Варто зазначити, що процес соціально-психологічної адаптації охоплює не лише дітей з числа ВПО та їх родин, а також і представників приймаючих громад (місцева влада, громадські організації, волонтери, інші державні інститути та мешканці приймаючих громад). На нашу думку, соціально-психологічна адаптація – процес складний та багатоаспектний, тому вимагає координації, налагодженої програми взаємодії, де чітко визначена послідовність дій та налаштована якісна система аналізу і контролю. Тобто, в центрі уваги опиняються питання взаємодії дітей з числа ВПО та приймаючого населення, питання розвитку соціальної компетентності дітей, взаємодія учасників освітнього процесу в усіх ступенях. Таким чином, проблеми соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО є інтегративним процесом та включає психологічний та соціальний аспекти.

Розглядаючи проблеми соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища зазначимо, що вони залежать від рівня її розвитку. Рівень адаптації – кількісна характеристика безпосередньо процесу адаптації. На думку О. Гнатюк, чим вищий рівень адаптованості особистості до нового середовища, тим вище рівень її автономності відносно до цього середовища [15, с. 10]. Високий рівень соціально-психологічної адаптації особистості свідчить про успішність її діяльності і поведінки в цілому, що схвалені соціумом, та поєднуються з почуттям емоційного комфорту особистості. Вважаємо, що від рівня соціально-психологічної адаптації залежить наявність проблем. То ж, в нашому дослідженні використовуємо високий та низький рівень соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО. Високому рівню соціально-психологічної адаптації відповідають показники високої продуктивної активності, позитивна тональність емоційного настрою, включення дитини в діяльність та спілкування з оточуючими та відповідно низький показник тривожності. Дитина з високим рівнем адаптації виявляє

інтерес до середовища, активно взаємодіє в класному колективі та інших соціальних групах, успішно долає труднощі. Низький рівень соціально-психологічної адаптації характеризується задовільною продуктивною активністю, низьким соціальним статусом, вираженими невротичними реакціями та високим показником тривожності. Дитина з низьким рівнем адаптації може проявляти байдужість або навіть негативне ставлення до нового середовища, порушувати дисципліну, часто скаржитись на хворобливий стан, важко йти на контакт або взагалі відмовлятися від спілкування.

Погоджуємося з Б. Плескач, що рівень соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища ще певним чином залежить від адаптаційного резерву. Дослідженням адаптаційного резерву займались видатні психологи, зокрема Е. Еріксон, Р. Лазарус, Г. Сельє та ін. Адаптаційний резерв – це сукупність фізіологічних, психологічних та соціальних можливостей людини, які допомагають їй адаптуватися до змін у навколишньому середовищі, або нових умов життя [50, с. 209]. У спрощеному розумінні адаптаційний резерв – це своєрідний «запас міцності» особистості, який дозволяє їй долати труднощі, зберігати внутрішню рівновагу та жити повноцінним життям навіть в умовах стресу чи змін зовнішнього середовища. Це сукупність внутрішніх ресурсів, завдяки яким індивід здатен розробляти ефективні стратегії самозбереження та підтримки функціонального стану в кризових обставинах. Слід підкреслити, що рівень адаптаційного резерву є індивідуальним і залежить від низки чинників – фізичного здоров'я, психологічної стійкості, рівня емоційної регуляції, а також від наявності соціальної підтримки з боку оточення. Саме тому адаптаційний потенціал потребує систематичного розвитку та підтримки, особливо в умовах соціальної нестабільності або кардинальних змін життєвого середовища.

На нашу думку, рівень адаптаційного резерву у дітей молодшого шкільного віку в умовах вимушеного переміщення обмежений. Будь-яке збільшення навантаження, розумового чи то фізичного, можна розглядати як

стресовий вплив, що носить тривалий і стійкий характер. Це призводить до дефіциту адаптаційного резерву, виникнення ситуації неузгодженості механізмів регуляції вегетативних функцій. Життєдіяльність здійснюється в режимі нестійкої адаптації, яка проявляється у дітей у вигляді погіршення працездатності, підвищеної стомлюваності і зниження стійкості до несприятливих впливів.

Отже, успішна соціально-психологічна адаптація дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО – це процес вдалої адаптації, результатом якого є адаптованість дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища, яка забезпечує адекватне відображення реальної дійсності без вираженої напруги регуляторних механізмів. Показниками успішної адаптованості буде високий соціальний статус в даному середовищі, а також психологічна задоволеність цим середовищем як в цілому, так і конкретними найбільш важливими елементами (наприклад, навчання в школі, відносини з однолітками тощо). Серед важливих ознак успішної адаптованості дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища ми виокремлюємо: задоволеність новим середовищем, прийняття соціальної ролі, здатність ефективно володіти відповідними навичками, інтеграція дитини з мікро- та макросередовищем, хороше емоційне самопочуття, емоційно насичені зв'язки з однолітками та дорослими і готовність до спільної діяльності з ними.

Розглядаючи проблеми соціально-психологічної адаптації, слід надати увагу такому протилежному процесу, як дезадаптація. Адже цей процес вважаємо основною проблемою соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища. Проблема дезадаптації розглянута багатьма дослідниками (О. Блинова, О. Беляєва, О. Кононко, Ю. Приходько, Г. Шкільова, В. Юрченко). Українські дослідники Ю. Приходько, Г. Шкільова та В. Юрченко трактують дезадаптацію як утворення неадекватних механізмів адаптації людини до умов навколишнього середовища, порушень у поведінці, конфліктних відносин, психогенних

захворювань та реакцій, підвищення рівня тривожності, дисгармонійного розвитку особистості [78, с. 13]. Погоджуємось з думкою О. Беляєвої, яка визначає дезадаптацію як багатофакторний процес зниження і порушення здатності дитини до навчання внаслідок невідповідності умов та вимог навчального процесу, найближчого соціального середовища її психофізіологічних можливостей і потреб [6, с. 7].

О. Блинова виокремлює такі види дезадаптації у дітей (в залежності від природи, характеру і ступеня дезадаптації): патогенну, психосоціальну, і соціальну [7, с. 19]. Патогенна дезадаптація пов'язана з відхиленнями, патологіями психічного розвитку і нервово-психічними захворюваннями, в основі яких є органічні ушкодження головного мозку та відставання в інтелектуальному розвитку. Психосоціальна дезадаптація обумовлена статевовіковими та індивідуальними психологічними особливостями дитини, акцентуацією характеру, що потребує особливого підходу до дитини, поєднуючи їх в собі. Соціальна дезадаптація проявляється в порушенні моральних норм, асоціальної поведінці, і деформованих ціннісних орієнтаціях та соціальних установках. Вважаємо за потрібне враховувати в процесі нашого дослідження види дезадаптації, виділені авторкою, оскільки вони дають змогу визначити, які саме аспекти життя дитини страждають, вчасно виявити проблему і знайти шляхи адаптації, а також мінімізувати негативний вплив певного виду.

У процесі адаптації дітей особливого значення має дезадаптованість або патологічні форми адаптації батьків, що прямим впливом можуть руйнувати цілісність успішного процесу адаптації дітей з числа ВПО. О. Блинова зазначає, якщо основна проблема дорослих вимушених переселенців полягає у маргінальності їх становища між двома світами, то головна проблема дітей з числа ВПО полягає в їх маргінальності між новим світом однолітків і невіддільним для них світом, в якому живуть їх батьки [7, с. 25]. У контексті зазначеного робимо висновок про те, що психоемоційний стан батьків, які самі переживають дезадаптацію або виявляють патологічні форми адаптивної

поведінки (зокрема, хронічний стрес, депресивні стани, агресивні реакції чи соціальну ізоляцію), відіграють ключову роль у процесі адаптації їхніх дітей до нового соціального середовища. Нездатність дорослого впоратися з власними психотравмуючими переживаннями нерідко призводить до неусвідомленої трансляції тривожності, відчуття беззахисності, страху перед майбутнім або негативного ставлення до нових соціокультурних умов.

Як наслідок, у дітей можуть формуватися адаптаційні труднощі, що проявляються у вигляді підвищеної тривожності, низької самооцінки, емоційної нестабільності, а також складнощів у побудові міжособистісних взаємодій [11, с. 3]. Такі діти нерідко можуть демонструвати агресивну, замкнену або дезорганізовану поведінку, що, у свою чергу, може негативно позначатися на їхній навчальній мотивації, академічній успішності та здатності до інтеграції в шкільне середовище.

На нашу думку, процес соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку може ускладнюватися через високу концентрацію ВПО в межах окремих локацій (зокрема сільських населених пунктів, гуртожитків, пансіонатів) та недостатній рівень їхньої інтегрованості в приймаюче соціальне середовище. Перебування у гомогенному середовищі ВПО, де соціальні контакти обмежуються здебільшого членами однієї спільноти, уповільнює процеси культурної адаптації та сприяє закріпленню у свідомості дітей моделей поведінки, характерних для субкультури втрати, травми й соціальної напруги. У таких умовах діти часто стають свідками емоційно деструктивних проявів з боку дорослих — хронічних скарг, демонстрацій психоемоційного виснаження, конфліктних ситуацій, що виникають на фоні стресу. Постійне занурення у подібне емоційне поле може гальмувати розвиток позитивної мотивації до навчання, порушувати емоційний баланс дитини, ускладнювати її комунікацію з однолітками з локального середовища, а також перешкоджати формуванню конструктивних моделей соціальної поведінки.

Серед інших проблем соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО ми досліджуємо наступні: поведінкові, матеріальні, юридичні, соціально-психологічні та етнічні. Проте домінуючими проблемами, на нашу думку, є відновлення матеріальних ресурсів та соціально-психологічного стану.

Відновлення матеріальних ресурсів розглядається в одному із підходів до соціально-психологічної адаптації ВПО і пов'язане воно із незворотною втратою майна та інших речових цінностей ВПО. Відновлення матеріального ресурсу є тривалим процесом, який включає допомогу від держави та неурядових громадських організацій [57, с. 110]. Як зазначають самі особи, що мають статус ВПО, найбільш важким є усвідомлення відсутності «свого» та оточення речами, які сприймаються як «чужі». Особистий ресурс є пов'язаним з матеріальним в тому сенсі, що його відновлення залежить від зовнішніх виплат, та особи втрачають відчуття незалежності та самостійності, що додатково погіршує їх психоемоційний стан. Діти з числа ВПО так само як і дорослі втрачають свої матеріальні ресурси через переміщення, необхідні для буденного життя та розвитку. Втрата матеріальних ресурсів (житла, одягу, навчальних матеріалів, медичних засобів тощо) має серйозний вплив на дітей, адже вони опиняються у стані нестабільності, що може спричинити низку негативних наслідків у фізичному, психологічному та соціальному аспектах. Без належної підтримки це може призвести до погіршення здоров'я, зниження рівня освіти, соціальної ізоляції та розвитку тривожних розладів.

Нова соціальна ситуація розвитку дітей з числа ВПО при зміні середовища вимагає формування нового адекватного соціально-психологічного та психофізичного статусу. Тому, як правило, проблеми соціально-психологічної адаптації становлять основу для різнобічних відхилень психосоціального розвитку. Як вказує в своїх дослідженнях О. Малиновська, в процесі порушення адаптаційних процесів виникають різні новоутворення, які з однієї сторони виконують роль компенсаторних, захисних

механізмів, а з іншої – являють собою негативні особистісні якості, які формуються у процесі фрустрації [40, с. 45].

У дослідженнях Ю. Удовенко аналізуються психологічні проблеми переміщених сімей з дітьми. Як зазначає автор, ці проблеми мають комплексний характер, центром яких є тяжкий травматичний досвід. Переживання цього досвіду ускладнюється необхідністю адаптуватися у новому середовищі. Тобто, спостерігається процес ретравматизації, коли одна травма накладається на іншу [73, с. 170]. Погоджуємось з думкою авторки в тому, що загроза життю в період перебування на попередньому місці проживання, що виступає як первинна травма, поєднується із необхідністю контактування з новим середовищем, як вторинна травма. Особливо травматичного досвіду набувають діти молодшого шкільного віку, так як змушені зустрічатися із травматичними чинниками частіше, ніж дорослі. Оскільки пережитий травматичний досвід має вплив на особливості розвитку поведінки, міжособистісних відносин, на формування когнітивних процесів, самооцінки і, в цілому на світогляд, саме діти молодшого шкільного віку зазнають вагомих складнощів психоемоційного та соціального характеру.

Якщо дитина з числа ВПО не може подолати труднощі адаптаційного періоду, у неї можуть з'явитися конформність, залежність, боязкість чи невпевненість. Якщо дитина не відчуває взаєморозуміння в процесі інтеграції в нову соціальну групу, то це може спричинити формування негативізму, агресивності та підозрливості. Коли протиріччя в процесі інтеграції не усунуте, настає процес дезінтеграції і, як наслідок, або ізоляція особистості, або її витіснення з суспільства, або деградація з віком на більш ранні стадії розвитку. У зв'язку з тим, що процеси адаптації, індивідуалізації та інтеграції при входженні індивіда в різні соціальні групи багаторазово відтворюються, відповідні особистісні новоутворення закріплюються та закладається стійка структура особистості. Ця проблема накладає значний відбиток в процесі соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища.

Підсумовуючи, слід наголосити на тому, що вирішення всіх проблем соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО можливе лише за умов правильної організації соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО. Звісно, ефективна соціальна робота має бути інтегрованою частиною ширшої стратегії підтримки дітей з числа ВПО, яка охоплює взаємодію сім'ї, школи, громади та спеціалістів (психологів, соціальних працівників, педагогів). Лише комплексний підхід може забезпечити успішну адаптацію та комфортне включення дитини у нове соціальне середовище.

1.4. Особливості організації соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб в контексті сприяння соціально-психологічній адаптації до нового середовища

Надання соціальної допомоги дітям з числа внутрішньо переміщених осіб є важливим завданням сучасної України. Дефініція «соціальна робота», розглядаючи згідно законодавства України про соціальну роботу, це – професійна діяльність, спрямована на запобігання, мінімізацію негативних наслідків та подолання складних життєвих обставин сімей, дітей та молоді, посилення їх здатності до реалізації власного життєвого потенціалу [55]. Звичайно, що у воєнний час складних життєвих обставин та їх наслідків більше, ніж в мирний. Тому потреба в соціальній роботі наразі збільшується. Соціальна робота як дієва служба допомоги вирішує проблеми забезпечення соціальних умов реалізації прав людини. Причинами її актуалізації в теперішній складний стан є те, що більше населення внаслідок війни потребує на соціальні послуги як на соціальні гарантії якості життя, особливо потребують соціальної допомоги ВПО, які залишили домівки і позбавлені необхідного для життя, задоволення базових потреб.

Особливості соціальної роботи з дітьми з числа ВПО в Україні досліджують О. Знатковська, К. Лук'янова, О. Міхеєва, В. Серета, В. Фомін та інші. На думку вчених, соціальна робота базується на аксіологічних засадах і повинна відповідати певним стандартам організації та проведення, узгоджуватися з принципами соціальної роботи, а також спиратись на Етичний кодекс соціальних працівників України, де вказані гарантії добросовісності, чесності та соціальної відповідальності [5, с. 444]. Особливої уваги та підходу, спрямованого на відновлення соціального благополуччя та соціально-психологічної адаптації до нових умов життя, потребують діти, які стали внутрішньо переміщеними особами. Тому в своєму дослідженні розглядаємо соціальну роботу як комплексну професійно-наукову дисципліну, спрямовану на підтримку дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО в контексті сприяння соціально-психологічній адаптації до нового середовища, шляхом надання практичної допомоги та активізації соціальних ресурсів. Соціальна робота відіграє ключову роль у підтримці соціальної солідарності та забезпеченні соціальної безпеки.

Дотримання міжнародних конвенцій та протоколів у сфері захисту прав дитини є не лише юридичним зобов'язанням держави, а й невід'ємною умовою реалізації ефективної, гуманістично орієнтованої соціальної роботи з дітьми, які належать до вразливих категорій, зокрема – внутрішньо переміщеними особами. З огляду на це, вважаємо за доцільне звернутися до аналізу міжнародно-правових документів, що регламентують забезпечення прав, безпеки, розвитку та добробуту дітей у ситуаціях вимушеного переміщення. Такий аналіз дозволяє глибше осмислити соціально-психологічні аспекти адаптації дітей з числа ВПО до нового середовища, розглядати її не лише як індивідуальний процес, а й як предмет державної політики та соціального захисту, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях і міжнародних стандартах.

Розглядаючи особливості організації соціальної роботи з дітьми з числа ВПО перш за все варто зазначити, що вона передбачає нормативно-правову

базу, яка містить в собі два блоки. Перший блок включає міжнародно-правові акти, що встановлюють загальні стандарти захисту прав дітей та ВПО [2, с. 323]. Другий блок – національне законодавство України, яке регулює питання забезпечення прав і свобод ВПО, захисту дітей та соціальної роботи з беззахисними категоріями населення.

Нормативно-правові акти першого блоку є основою для розробки національного законодавства та політики у сфері соціальної роботи з дітьми з числа ВПО. Сюди належить Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), яка визначає дитину як кожну людську істоту до досягнення 18-річного віку та закріплює такі основні принципи, як недискримінація, пріоритет інтересів дитини, право на життя, виживання і розвиток, а також право на участь у прийнятті рішень що стосуються їхнього життя [82]. Конвенція ООН складається з трьох частин. В I частині визначаються права дитини, зокрема права на життя, ім'я, громадянство, освіту, охорону здоров'я, захист від насильства та експлуатації. В частині II встановлюється механізм реалізації Конвенції, зокрема створення Комітету з прав дитини та подання державами-учасницями доповідей про виконання Конвенції. Частина III містить заключні положення щодо підписання, ратифікації, приєднання та набуття чинності Конвенції.

До першого блоку також належать Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення (1998 р.), які визначають права і гарантії захисту ВПО. В четвертому принципі йдеться про особливі потреби дітей-ВПО, зокрема в освіті, та заклик до захисту дітей від насильства, експлуатації та завдання шкоди [34].

В своєму дослідженні також звертаємось до такого міжнародного документу як Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.). Це міжнародний договір, який доповнює Конвенцію ООН про права дитини. Його основна мета – посилити захист дітей від участі у збройних конфліктах та забезпечити їхні права в таких ситуаціях [84].

Не менш важливими є нормативно-правові акти другого блоку. Україна, як держава-учасниця вищезазначених міжнародних договорів, відображає їх принципи та стандарти у своєму законодавстві, створюючи правову основу соціальної роботи з внутрішньо переміщеними дітьми на національному рівні. Основним нормативно-правовим актом, що визначає права та гарантії захисту внутрішньо переміщених осіб, у тому числі дітей, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». У зв'язку з військовою агресією росії у 2014 році Україна постала перед необхідністю врегулювання статусу внутрішньо переміщених осіб (ВПО), що призвело до запровадження відповідного законодавства. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» був прийнятий у 2014 році для створення правової бази для цієї категорії громадян. Він визначає внутрішньо переміщених осіб як осіб, які з метою уникнення наслідків війни переселилися з одного регіону України в інший, залишаючись на території країни [52].

У 2016 році зі змінами до Закону України «Про охорону дитинства» було уточнено поняття дітей, які постраждали внаслідок бойових дій. Ці зміни запровадили нову категорію дітей серед ВПО – «дитина, яка постраждала від війни та збройного конфлікту». Під цим терміном розуміються діти, які внаслідок воєнних дій чи збройних конфліктів отримали поранення, синці, каліцтва, зазнали фізичного, сексуального чи психологічного насильства, були викрадені або незаконно вивезені з України, а також ті, хто брав участь у військових формуваннях або незаконно утримувалися, в тому числі перебували в полоні [54].

В своєму дослідженні також звертаємось до Закону України «Про соціальні послуги», який визначає основні організаційно-правові засади надання соціальних послуг, у тому числі дітям-ВПО, та Постанову Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб», яка визначає порядок отримання довідки про прийняття на облік внутрішньо переміщеної особи, необхідної для доступу до державної допомоги та соціальних послуг [53].

Посилаючись на розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 серпня 2023 року № 752-р «Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках», слід зазначити, що цей документ містить комплекс заходів, спрямованих на захист прав та інтересів внутрішньо переміщених дітей. Зокрема, план передбачає [46]:

- забезпечення рівного доступу до якісної освіти;
- розвиток інклюзивного середовища в навчальних закладах;
- створення системи психологічної підтримки дітей та їхніх родин;
- сприяння інтеграції ВПО в приймаючі громади.

Таким чином, зазначене розпорядження виступає важливим нормативно-правовим інструментом, який не лише конкретизує реалізацію загальнодержавної стратегії, а й формує підґрунтя для створення сприятливих умов соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО до нового середовища. Воно є реалізацією міжнародних стандартів на національному рівні та відображає інституційну готовність держави забезпечити захист і підтримку внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей, у довготривалій перспективі [66].

Ці та інші нормативно-правові акти створюють національну правову базу для соціальної роботи з внутрішньо переміщеними дітьми, забезпечення їх захисту, доступу до соціальних послуг та реалізації прав відповідно до міжнародних стандартів.

Діти з числа ВПО стикаються з численними викликами та потребами, які потребують професійного та емпатійного підходу з боку спеціалістів соціальної роботи. Втрата звичного середовища, розрив соціальних зв'язків, травматичний досвід і невпевненість у завтрашньому дні – усе це суттєво впливає на психічний стан і розвиток дітей. Тому соціальна робота спрямована на надання комплексної підтримки, що охоплює різні аспекти життя дитини.

Аналізуючи зміст та специфіку соціальної роботи з дітьми з числа ВПО, слід зазначити, що зараз ведеться різнобічна робота щодо соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО до нового середовища, яка має такі напрями: соціально-психологічний, соціально-педагогічний, соціально-правовий та соціально-інформаційний [16, с. 323].

1. Соціально-інформаційний напрям передбачає інформування сімей ВПО з дітьми про діяльність соціальних служб, збір інформації про сім'ї ВПО, які мають дітей та її систематизація з метою організації оптимальної соціальної роботи з даною категорією населення. Робота здійснюється в контакті з Держкомстатом та засобами масової інформації.

2. Соціально-психологічний напрям містить в собі психологічні консультавання, психологічну корекцію і допомогу в соціальній адаптації дітей з числа ВПО, психологічну допомогу в гострих кризових ситуаціях і умовах після травматичного стресу, проведення психологічних тренінгів, психологічну діагностику розвитку дітей з родин переселенців. Робота за цим напрямом здійснюється в контакті з органами освіти й охорони здоров'я.

3. Робота в соціально-педагогічному напрямі здійснюється в контакті з органами освіти і охорони здоров'я та охоплює проведення консультацій з питань родини і виховання дітей, соціально-педагогічну роботу з дітьми, спеціалізовану (корекційну) соціально-педагогічну допомогу дітям, що потребують її, соціально-педагогічну допомогу дітям, що мають проблеми в навчанні, контроль за одержанням освіти дітьми з родин ВПО.

4. Соціально-правовий напрям передбачає захист прав дітей з числа ВПО, надання їм інформації про їхні права й обов'язки, соціально-правове консультавання родин ВПО з дітьми. Робота здійснюється в контакті із судовими і правоохоронними органами.

Оскільки проблема соціально-психологічної адаптації дітей з числа ВПО до нового середовища має комплексний характер, то соціальна робота з цією категорією населення має носити інтегративний характер, включати всю

сукупність необхідних заходів, та забезпечувати ефективне виконання основних функцій у їхньому гармонійному поєднанні.

Визначальна роль у цій справі належить соціальному педагогу, працівнику соціальних служб, які виступають посередниками між адміністративно-правовою системою соціального захисту і сім'ями ВПО, що мають дітей. Саме ці фахівці покликані забезпечити доступність для клієнтів комплексу послуг, які надають наявні в регіоні соціальні служби [2, с. 256]. Робота соціального педагога спрямована на допомогу дітям-ВПО у набутті навичок адекватного поведіння в новому соціальному середовищі, частиною якого є найближче оточення – сім'я, однокласники в школі, сусіди, а також надання ефективних гуманітарних послуг з метою поліпшення якості життя переселенців.

Соціальні працівники виконують широкий спектр функцій. Тому буде доцільним зазначити функції соціального працівника, які виокремила українська дослідниця А. Капська [33, с. 12]:

- соціально-побутова – сприяння у наданні необхідної допомоги у поліпшенні житлових умов або забезпеченні житлом, організації нормального побуту;
- соціально-медична – організація роботи по проведенню профілактики захворювань, співпраця з закладами охорони здоров'я у наданні медичної допомоги;
- соціально-педагогічна – створення сприятливих умов для соціальної адаптації, всебічного розвитку особистості, виявлення та задоволення соціокультурних потреб та інтересів у різних видах діяльності;
- соціально-психологічна – проведення консультацій, здійснення корекції міжособистісних відносин людей у різних соціальних інститутах, надання допомоги у соціальній реабілітації.

На нашу думку, успішна реалізація цих функцій сприятиме налагодженню ефективної соціальної роботи з дітьми-ВПО в контексті соціально-психологічної адаптації. В свою чергу, для ефективного виконання цих

функцій соціальні працівники повинні володіти рядом професійних компетенцій, таких як знання теорії та методів соціальної роботи, навички оцінювання та втручання, здатність будувати довірливі стосунки з клієнтами, навички міжособистісного спілкування та командної роботи.

Соціальна робота з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО в контексті сприяння їх соціально-психологічній адаптації містить в собі ряд взаємопов'язаних завдань:

1. Дослідження особистості дітей та членів сім'ї, з якими вони вимушено покинули свої домівки.
2. Аналіз впливу умов школи та іншого соціального середовища на формування особистості дітей.
3. Виявлення наявних проблем та їх вирішення в процесі соціально-психологічної адаптації дітей.
4. Організація взаємодії всіх членів вимушено переміщеної сім'ї на основі діалогу, з метою успішної соціально-психологічної адаптації дітей.
5. Допомога дітям-ВПО в пошуку себе та самореалізації.
6. Підтримка дітей-ВПО в сфері емоційно-психологічного здоров'я та морально-правової стійкості членів сім'ї дітей з числа ВПО.

На нашу думку, успішне здійснення цих завдань є важливою складовою організації соціальної роботи з дітьми-ВПО, що забезпечить якість, послідовність та координацію дій.

Ефективна соціальна робота з дітьми-ВПО молодшого шкільного віку неможлива без активної участі їхніх батьків, опікунів чи близьких. Важливо працювати з сім'ями дітей з числа ВПО, надаючи їм психологічну підтримку, консультації з питань освіти чи допомогу у вирішенні соціально-побутових проблем. Залучаючи дорослих до соціальної роботи з дітьми, забезпечується послідовність і узгодженість у задоволенні потреб дітей, а також створення сприятливого середовища для них. До того ж, робота з найближчим оточенням дітей дозволяє виявити додаткові фактори ризику та вчасно надати необхідну підтримку.

Організація соціальної роботи з дітьми-ВПО базується на міждисциплінарному підході та командній роботі. Це полягає в залученні фахівців різних галузей, зокрема соціальні працівники, психологи, педагоги, медичні працівники тощо [32, с. 116]. Всі ці та інші спеціалісти працюють як одна команда, забезпечуючи всебічну оцінку потреб дитини та координацію послуг. Регулярні зустрічі та обмін інформацією між фахівцями цієї команди дозволяють контролювати прогрес дитини, коригувати план обслуговування та забезпечувати послідовність і безперервність роботи. Міждисциплінарна командна робота є запорукою ефективності соціальної роботи з дітьми-ВПО, оскільки дозволяє враховувати різні аспекти їхнього життя та надавати комплексну підтримку.

Соціальна робота з дітьми внутрішньо переміщеними особами здійснюється в різних формах та різними методами. Вибір конкретних форм і методів роботи залежить від потреб і особливостей цільової групи, наявних ресурсів і можливостей організації. Найпоширенішими формами роботи є індивідуальна, групова та масові заходи.

Індивідуальна робота є однією з ключових форм соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО. Вона полягає в проведенні індивідуальних консультацій з дитиною, під час яких фахівець із соціальної роботи надає психологічний супровід, допомагає опрацювати травматичний досвід, розвиває життєві навички та сприяє особистісному розвитку дитини [44, с. 45]. Крім того, наставництво може реалізовуватися в рамках індивідуальної роботи, коли за дитиною закріплюється наставник, який підтримує та допомагає у вирішенні різноманітних життєвих проблем.

Групова робота є ефективною формою соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО, яка дозволяє охопити більшу кількість дітей та створити сприятливе середовище для їх взаємодії та підтримки. Благодійні фонди та центри надання соціальних послуг організовують різноманітні групові заходи, такі як навчання життєвим навичкам, групи підтримки, творчі майстерні тощо. Під час групової роботи діти мають

можливість обмінюватися досвідом, отримувати підтримку однолітків і розвивати соціальні зв'язки.

Масові заходи є важливою формою соціальної роботи з дітьми-ВПО, яка дозволяє охопити велику кількість дітей та створити позитивний досвід. Приймаючі громади, благодійні організації та фонди організують різні масові заходи, такі як фестивалі, конкурси, спортивні змагання, літні табори тощо. Ці заходи дають дітям можливість проявити свої таланти, розвинути нові навички та отримати позитивні емоції. Крім того, масові заходи сприяють інтеграції дітей-переселенців у місцеві громади, допомагають подолати упередження та стереотипи.

Індивідуальна, групова робота та масова діяльність доповнюють одна одну та дозволяють здійснювати комплексну підтримку дітей, які постраждали від вимушеного переміщення [69, с. 57]. Фахівцям із соціальної роботи важливо бути гнучкими у виборі форм і методів роботи та враховувати індивідуальні особливості та потреби кожної дитини.

Розвиток системи соціальної роботи з категорією дітей-ВПО як державного так і недержавного сектора зумовили появу безлічі ініціатив благодійних фондів та організацій, онлайн платформ, що охоплюють широке коло питань від психосоціального стану та потреб дітей з числа ВПО, особливостей отримання ними юридичного статусу та адаптації до нових умов, емоційно-психологічних і поведінкових особливостей дітей, що пережили травматичний досвід, до мультидисциплінарного підходу, компетенцій фахівців, планування та надання допомоги сім'ям ВПО з дітьми, роботи з втратою, розвитку навичок подолання кризи та психологічних станів тощо.

Так, за підтримки Міністерства освіти і науки України створений Telegram-канал «Підтримай дитину», де публікуються корисні ігри, вправи та поради для підтримки дітей під час війни. Всеукраїнський проект «СпівДія заради дітей» платформи «СпівДія» займається адаптацією та організацією дозвілля евакуйованих дітей віком від 5 до 12 років у різних містах України,

зокрема Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль, Львів, Хмельницький, Ужгород, Рівне, Луцьк, Вінниця та Дніпро [87]. Безліч фондів в різних містах України активно надають психологічну та психосоціальну підтримку дітям з категорії вимушено переміщених осіб.

Благодійний монопрофільний фонд «Таблеточки» фокусується на проблемах дитячого раку в Україні. Також фонд організовує власні навчальні програми в Україні, надає доступ до стажувань та освітніх заходів за кордоном. В умовах війни ця програма має надважливе значення для формування довгострокової перспективи лікування дитячого раку в Україні.

В умовах повномасштабної війни більшість українських дітей не можуть навчатися повноцінно. Для забезпечення безперервності освітнього процесу було створено кілька ініціатив. Всеукраїнська школа онлайн – це платформа з відеоуроками, конспектами та тестовими завданнями для учнів. Вона має мобільний застосунок та Youtube-канал Міністерства освіти і науки України. Спільно з Google Україна вони створили Всеукраїнський онлайн-розклад для учнів 1-11 класів. Ще один освітній проєкт – «Навчання без меж». Це спільна ініціатива Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, українських телеканалів та платформ онлайн-телебачення, яка дозволяє дітям продовжувати навчання попри виклики війни. Приватна інноваційна школа Unicorn School ініціювала програму безоплатний доступ до освітньої платформи Edmaps для тисяч українських учнів 1–11 класів. Це дало змогу школярам проходити навчання дистанційно, навіть без інтернету. Проєкт також реалізовано за активної підтримки Міністерства освіти і науки України.

Всі ці благодійні фонди та ініціативи відіграють надзвичайно важливу роль у підтримці та захисті українських дітей в умовах війни. Вони надають гуманітарну, медичну, психологічну допомогу, забезпечують доступ до освіти та дозвілля, а також просто дарують надію та турботу тим, хто цього потребує найбільше.

В рамках нашого дослідження, було проведено оцінку та аналіз наявної соціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО в контексті сприяння їх соціально-психологічній адаптації до нового середовища. Зміст проведення соціально-психологічної підтримки дітей-ВПО наведемо на прикладі Дніпропетровської області за оприлюдненими офіційними даними за 2024 рік. Розпорядженням начальника Дніпропетровської обласної військової адміністрації № 197/0/527-23 від 30.05.2023 затверджено Регіональний план з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення у Дніпропетровській області [66]. В межах цього плану створено три допоміжних органи, які розглядають та вирішують проблемні питання щодо захисту прав та інтересів ВПО в регіоні:

1. Регіональний координаційний штаб з питань забезпечення реалізації прав і свобод внутрішньо переміщених осіб у Дніпропетровській області, який є консультативно-дорадчим органом, проводить наради для вирішення проблемних питань.

2. Координаційний центр підтримки цивільного населення при Дніпропетровській обласній державній адміністрації, які охоплює всі напрями, зокрема соціальний, медичний, освітній, психологічний, побутовий. Його представники збираються за потреби, вивчають запити з громад, пропонують варіанти вирішення. Такі центри тісно працюють з центральною владою.

3. Рада з питань внутрішньо переміщених осіб при Дніпропетровській ОВА. Її мета – всебічне сприяння реалізації та відновленню прав ВПО в усіх сферах життя. Рада ВПО приймає безпосередню участь у формуванні та реалізації регіональної політики у сфері забезпечення та захисту прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб. З 86 громад області Ради з питань внутрішньо переміщених осіб утворено у 55 територіальних громадах, з них 16 міських, 17 селищних та 22 сільських

Регіональним координаційним штабом з питань забезпечення реалізації прав і свобод ВПО створена Комплексна програма соціального захисту населення Дніпропетровської області на 2020–2025 роки, затверджена

рішенням Дніпропетровської обласної ради від 13.12.2019 № 534 -20/VII (із змінами), напрямками якої передбачено підтримку внутрішньо переміщених осіб. Також діє Комплексна програма підтримки внутрішньо переміщених осіб у Дніпропетровській області на 2023 – 2025 роки. З метою надання підтримки та консультації ВПО, в області створено регіональний контактний центр «гаряча лінія голови облдержадміністрації». Діють телефонні лінії комунального закладу «Центр соціальної підтримки ДОР».

Для забезпечення організації надання соціальних послуг в 65 територіальних громадах області функціонує 71 комунальний заклад (установа), а саме: 50 центрів надання соціальних послуг та 22 територіальних центри соціального обслуговування. У 20 територіальних громадах надання соціальних послуг населенню організовано на умовах співфінансування закладів та установ сусідніх громад. Під час дії на території країни воєнного стану всі комунальні заклади та установи області продовжують працювати і надають соціальні послуги в повному обсязі відповідно до складених індивідуальних планів та потреб отримувачів соціальних послуг.

З метою соціалізації внутрішньо переміщених осіб в області проводиться постійна інформаційна кампанія через сайт та телеграм-канал Дніпропетровської ОДА, соціальні мережі, чат-бот «СоцДопомога» та місцеві ЗМІ. Розпорядженням начальника обласної військової адміністрації від 12.11.2024 № 956/0/527 -24 оновлено Перелік місць тимчасового проживання Дніпропетровської області. До цього переліку увійшло 124 об'єкти. З них – 44 об'єкти розташовані в районі Дніпровської міської територіальної громади. Більшість з них – це гуртожитки для учнів та студентів навчальних закладів. Радою з питань внутрішньо переміщених осіб при Дніпропетровській ОВА спільно зі Всеукраїнською спілкою прихистків та за підтримки ГО «Джерело Підтримки», БО «Відновлення України» та БО «Сприяння та розвитку» створено гарячу лінію для надання інформації з питань розміщення у місцях тимчасового проживання в Дніпропетровській області. Гаряча лінія має контакти організацій, які відповідають за окремі напрямки підтримки ВПО.

У комунальних закладах системи соціального захисту населення області постійно проживають 298 внутрішньо переміщених осіб із зон ведення активних бойових дій або наближених до них населених пунктів Донецької, Луганської, Запорізької, Харківської та Херсонської областей. У тому числі на постійне проживання зараховано 22 внутрішньо переміщені особи з комунальної установи «Дружківський дитячий будинок-інтернат» (зона ведення активних бойових дій Донецької області). Комунальними закладами за кошти обласного бюджету дітям з інвалідністю забезпечується соціально-побутове обслуговування, надання медичної допомоги, соціальних послуг та комплекс реабілітаційних заходів.

З початку активних бойових дій (24.02.2022) в закладах освіти Дніпропетровської області було заселено понад 30 тис. осіб з числа внутрішньо переміщених осіб. В процесі переміщення даної категорії громадян до інших областей, їх кількість постійно коливалась. У гуртожитках закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти всього проживає 5 010 внутрішньо переміщених осіб, з них 556 осіб – в гуртожитках закладів професійної (професійно-технічної) освіти, 1 567 осіб – в гуртожитках закладів фахової передвищої освіти, 2 887 осіб – в гуртожитках закладів вищої освіти. Вжито заходів щодо створення належних умов проживання внутрішньо переміщених осіб, зокрема осіб з інвалідністю, людей похилого віку (у пансіонах ліцеїв та закладу оздоровлення). За період повномасштабної війни заклади освіти Дніпропетровської обласної ради надали прихисток для 1 854 внутрішньо переміщених осіб, створено 61 мобільна медична бригада. Оглянуто 37 230 осіб з числа внутрішньо переміщених осіб безпосередньо у місцях компактного проживання.

Варто зауважити, що від початку повномасштабного воєнного вторгнення росії на територію України Дніпропетровщина активно співпрацює з усіма агентствами, кластерами та організаціями ООН, більшістю міжнародних організацій, благодійних фондів (УКГС ООН, УВКБ ООН, МОМ, ВООЗ,

УВКПЛ, ЮНІСЕФ, ФАО, UNFPA тощо) з метою надання допомоги та підтримки мешканцям області і ВПО у подоланні наслідків війни.

З метою забезпечення доступу відповідної інформації ведеться адміністрування офіційних інформаційних ресурсів обласної військової адміністрації, а саме вебсайт, телеграм-канал та сторінка в соцмережі Facebook. Інформація надається в доступних форматах для відповідного розміщення на ресурсах органів місцевого самоврядування, медіа регіону та соціальних мережах. До прикладу публікацій є: евакуація з Донеччини, розвиток сімейних форм виховання, новини зі сфери соцзахисту Дніпропетровщини, «Обговорили підтримку евакуаційного процесу та плани на 2025 рік», зустріч команди ОВА з фондом «Team4UA».

З метою надання швидкої та адресної підтримки ВПО, в області створено волонтерські штаби у кожній територіальній громаді та налагоджено зв'язок з міжнародними донорами, які здійснюють свою діяльність на території області та працюють на пряму з територіальними громадами.

На обласному рівні вживаються заходи для забезпечення ефективного функціонування системи підтримки ВПО. Так, у приймаючих громадах створено гуманітарні штаби з надання допомоги особам, що були евакуйовані з населених пунктів, на території яких ведуться бойові дії.

В період першого півріччя 2024 року до міста Дніпро з міста Суми евакуаційним автобусом доставлено 905 осіб, з них 119 дітей. Евакуйованим надано допомогу в отриманні грошової допомоги на Укрпошті (3600 грн фіксована допомога на особу, незалежно від категорії), на загальну суму понад 3 млн грн (3 189 600 грн). З 07.07.2024 Міжнародна організація з міграції (МОМ) припинила виплачувати зазначену разову допомогу. У зв'язку з цим, всім особам, евакуйованим до м. Дніпро після 07.07.2024, надається допомога у придбанні квитків на автобус для подальшого переміщення. З тих людей, які вирішили залишитись в місті, 13 осіб поселено в місця тимчасового проживання міста Дніпра. Загалом за період цієї евакуації у Дніпропетровській області залишилось 366 осіб (40%), інші виїхали до інших областей. Всім

надана консультація щодо гуманітарної, психологічної та юридичної допомоги. З метою транспортування в подальші напрями, надання всебічної підтримки та допомоги в адаптації особам, які евакуюються з територій активних бойових дій або тимчасово окупованих територій України, завдяки плідній співпраці ОВА з благодійними фондами та громадськими організаціями на території області функціонують евакопункти на 950 ліжко-місць, у п'яти з яких на сьогодні вже перебувають понад 400 евакуйованих осіб.

Аналізуючи зміст роботи Дніпропетровської обласної державної адміністрації в рамках соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища, варто зазначити достатній рівень реалізації заходів, спрямованих на культурну інтеграцію, соціальну адаптацію та психологічну підтримку внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей. Ці заходи мають на меті формування інклюзивного соціокультурного середовища, зміцнення горизонтальних зв'язків між ВПО та місцевими громадами, а також сприяння інтеграції переміщених осіб у нове соціальне середовище без втрати культурної ідентичності. А саме:

- забезпечено доступ до комп'ютерних місць для внутрішньо переміщених осіб;
- безперешкодний доступ до можливостей творчого розвитку, якісного дозвілля та забезпечення культурних прав дітей ВПО;
- проведено екскурсії по бібліотекам;
- проведено заходи за участю дітей з числа ВПО з культурної інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб через залучення їх до культурного життя громад та отримання культурних послуг, відвідування культурно-масових заходів, занять гуртків, спортивних секцій.

Здійснення таких ініціатив сприяє розвитку стійких моделей соціальної взаємодії, підвищенню рівня соціальної згуртованості та зміцненню адаптаційного потенціалу дітей-ВПО у межах приймаючого регіону.

Одним із прикладів практичної реалізації заходів, спрямованих на культурну інтеграцію внутрішньо переміщених осіб, є діяльність «Культурного хабу», організованого за ініціативи Дніпропетровської обласної державної адміністрації [84].

Цей простір виконує функцію інклюзивного центру міжкультурної взаємодії, у межах якого ВПО – зокрема діти молодшого шкільного віку – можуть не лише долучатися до творчих, освітніх і дозвіллевих активностей, а й отримувати психологічну підтримку, брати участь у майстер-класах, фестивалях, інтерактивних подіях, що сприяють адаптації та збереженню емоційного балансу. Завдяки таким ініціативам формуються умови для безпечного включення дітей з числа ВПО у нове культурно-соціальне середовище, стимулюється розвиток позитивної ідентичності, підвищується рівень довіри до приймаючої громади, що загалом сприяє ефективнішій соціально-психологічній адаптації.

Проводяться творчі заняття з арттерапії для дітей-ВПО, а також екскурсії по бібліотекам. При центрах надання соціальних послуг населенню, в бібліотеках громад організовані ігрові зони та народознавчі куточки, які відвідують діти та батьки. В бібліотеках організовано патріотичні фотозони, де бажаючі мають змогу зробити фото на фоні державних символів України. Так, Дніпропетровською обласною бібліотекою для молоді ім. М. Светлова для внутрішньо переміщених осіб під час канікулярної школи були проведені заходи, які направлені на розвиток толерантності та згуртованості, з яких: «Співаємо колядки» – майстер-клас зі співу колядок, «Малюємо разом» – майстер-клас з малювання, «Зимові петриківські мальовки» та «Яскрава петриківка» – майстер-класи з петриківського розпису, «Обереги для воїнів» – майстер-клас із мотузкового плетіння [60]. Проводилися презентації нових книг та видань. На сторінці бібліотеки у Facebook До Всесвітнього дня біженців було розміщено віртуальний огляд літератури «Вирвані з коренем», на сторінці Молодіжного Інформаційного Центру розміщено актуальну інформацію про соціальний захист, нові умови отримання допомоги,

організації, що підтримують ВПО, програму Відновлення, на сайті та сторінках бібліотеки щомісячно публікується покажчик «Не втрачай свого шансу: гранти, конкурси, тренінги, семінари, стажування, фестивалі, майстер-класи», який пропонує проекти і конкурси, в яких можуть брати участь діти-ВПО [85]. Також для дітей з числа ВПО проводились екскурсії до музею ДНС, художнього музею, музею Вадима Сідури, краєзнавчі мандрівки «Нижня дорога на Січ». Проведена святкова програма для дітей-ВПО «Святий Миколай іде до дітей з подарунками».

Комунальним закладом культури «Дніпропетровська обласна бібліотека для дітей» проведено онлайн тренінг «Психологічна підтримка та взаємодія з користувачами бібліотеки у кризових ситуаціях під час воєнного стану». Щомісяця в цьому закладі відбувається засідання клубу психологічної підтримки дітей та сімей ВПО «Разом».

За даними Дніпропетровської обласної військової державної адміністрації, на сьогодні в закладах освіти області здобувають освіту 24 359 осіб із числа внутрішньо переміщених осіб. Із цієї кількості 17 674 учні навчаються в закладах загальної початкової освіти, що свідчить про високий рівень залученості дітей молодшого шкільного віку до освітнього процесу в регіоні. Важливою характеристикою сучасного освітнього простору області є також факт зарахування 640 учнів, які залишаються на тимчасово окупованих територіях, проте продовжують здобувати українську освіту в дистанційному форматі, що свідчить про високу мотивацію до навчання та збереження національної освітньої ідентичності. Освітній процес забезпечується в межах 86 територіальних громад області, які створили необхідні умови для інтеграції, психологічної підтримки та якісного навчання всіх дітей, вимушено переміщених унаслідок збройної агресії. Така масштабна регіональна відповідь на виклики війни демонструє ефективність локальної освітньої політики щодо захисту права дитини на безперервне навчання.

Важливою складовою організаційно-інформаційного супроводу освітнього процесу в умовах воєнного стану є налагоджена система

комунікації між освітніми установами та громадськістю. Зокрема, посилаючись на офіційну Facebook-сторінку Департаменту освіти і науки Дніпропетровської обласної військової адміністрації «Освіта Дніпропетровщини: управління, освітній процес», слід зазначити, що на ній систематично оновлюється актуальна інформація про події, ініціативи, нормативно-правові оновлення та освітні практики, що реалізуються в регіоні. Також ефективно функціонує офіційний сайт ліцеїв, підпорядкованих Дніпропетровській обласній раді, який виконує роль платформи для організації навчального процесу, зокрема в дистанційному та змішаному форматах. Крім того, заклади загальної середньої освіти області активно використовують власні офіційні вебсайти для розміщення відеоуроків, навчально-методичних матеріалів і цифрових ресурсів, зокрема матеріалів із державної освітньої платформи «Всеукраїнська школа онлайн», що забезпечує безперервність і доступність освітнього процесу для всіх учнів, з особливим урахуванням потреб дітей, які перебувають у статусі внутрішньо переміщених осіб [86].

У закладах освіти шкільні психологи, у разі необхідності, надають допомогу учням, що її потребують, у тому числі дітям із категорії внутрішньо переміщених осіб. Протягом навчального року консультації надавались в очному режимі та онлайн. Батьки дітей з особливими освітніми потребами можуть звертатися за кваліфікованою допомогою до фахівців інклюзивно-ресурсних центрів. Також, Дніпропетровщина активно приймає участь у впровадженні Всеукраїнської програми ментального здоров'я «ТИ ЯК?», ініційованою Оленою Зеленською для подолання стресу та покращення ментального здоров'я кожного українця.

Забезпечено залучення внутрішньо переміщених осіб до фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів, а також до навчально-тренувального процесу в дитячо-юнацьких спортивних школах. В ДЮСШ Дніпропетровської області займається 885 дітей з числа внутрішньо переміщених осіб. В рамках державного соціального проєкту «Активні парки – локації здорової України»

Координаторами Дніпропетровської області проведено 1 571 захід, на які було залучено 17 018 дітей. Основною метою цього проекту є залучення груп населення до систематичних тренувальних сесій, спрямованих на розвиток основних рухових якостей: загальна витривалість, сила, спритність, координація, гнучкість, швидкість.

Попри все, на державному рівні систему допомоги дітям з числа ВПО як окремій категорії населення організовано слабо. Як свідчить аналіз та інформація зі ЗМІ, українська влада виявилася неготовою до вирішення подібної проблеми, оскільки активізувалась вона несподівано, та й досвіду подолання й налагодження кризової ситуації такого рівня наша країна не мала. Аналізуючи ситуацію, що склалася, у якості позитиву відзначимо активну участь у наданні допомоги Україні що цілого ряду міжнародних організацій, серед яких представництво ООН, ПРООН, УВКБ ООН, МОМ та співробітники різних програм Міжнародного комітету Червоного Хреста, USAID тощо. Більшість програм та заходів для соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО реалізується за підтримки вище перерахованих міжнародних організацій, а також благодійних фондів та громадських організацій створених на території України.

Перелік напрямів соціальної роботи з дітьми-ВПО як і їхнє змістове наповнення сьогодні є далеко недосконалими та потребує ретельного аналізу й розвитку. Проблематика дослідження вимагає більш ретельного аналізу соціально напряду роботи з дітьми з категорії вимушено переміщених осіб. За результатами проведеної роботи можна зробити висновок, що моніторинг та оцінка соціальної роботи з дітьми-ВПО мало досліджувалась. Відсутність чіткої системи збору та аналізу даних не дозволяє отримати повну та об'єктивну картину ефективності соціальної роботи.

Ще один важливий момент, це психосоціальна підтримка дітей. Вона часто не вважається пріоритетом, але вона так само важлива для благополуччя зростаючого покоління, як і фізичні потреби, і повинна бути інтегрована на якомога більш ранньому етапі гуманітарного реагування. За умови належної

підтримки діти можуть уникнути довготривалої травми або посттравматичного стресового розладу, а громада може почати відновлюватися, тим самим посилюючи захист дітей.

Отже, соціальна робота з дітьми молодшого шкільного віку з числа ВПО—це комплексна діяльність, що охоплює різноманітні напрями, форми та методи роботи, метою якої є надання психосоціальної підтримки, сприяння соціально-психологічної адаптації та інтеграції дітей, які постраждали внаслідок вимушеного переміщення. Ефективність цієї роботи залежить від професійної компетентності та етичної поведінки спеціалістів соціальної роботи, а також від використання індивідуального підходу, залучення сім'ї та міждисциплінарної командної роботи. Моніторинг та оцінка є невід'ємними елементами соціальної роботи з дітьми-ВПО в приймаючих громадах, які дозволяють контролювати прогрес, виявляти проблеми та приймати зважені рішення щодо покращення послуг.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз проблем соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку до нового середовища дозволив зробити низку важливих висновків.

Понятійно-категоріальний апарат нашого дослідження охоплює дефініції «соціально-психологічна адаптація» та «внутрішньо переміщені особи». Соціально-психологічна адаптація трактується як сукупність психологічних та соціальних здатностей особистості, що характеризують її стійкість до умов та вимог соціального середовища. Ми не розглядаємо соціально-психологічну адаптацію як пристосування до нового середовища, але суголосні з думкою науковців в тому, що вона передбачає перетворення елементів цього середовища до індивідуальних та вікових особливостей і відповідно до потреб особистості. Саме тому соціально-психологічна адаптація в прийнятому нами

розумінні розглядається з позиції структури, яка включає в себе фізіологічний, особистісний та соціальний компоненти.

Визначення поняття «внутрішньо переміщена особа» ґрунтується на нормах міжнародного та національного законодавства та розуміється як особа, громадянин України, яка вимушена залишити місце свого постійного проживання в результаті ускладнення політичної, соціально-економічної, екологічної ситуації у певній адміністративно-територіальній одиниці держави з метою уникнення проявів насильства, порушення прав людини, наслідків стихійних або антропогенних лих, екологічних змін, проектів соціально-економічного розвитку задля збереження життя та свободи та не перетнула міжнародно визнаних державних кордонів. Поняття «внутрішньо переміщена особа» формує основу для окреслення правового поля соціальної підтримки дітей з числа ВПО.

Нормативно-правове забезпечення соціально-психологічної адаптації дітей з числа ВПО базується на Конвенції ООН про права дитини, Керівних принципах ООН щодо внутрішнього переміщення, Факультативному протоколі щодо участі дітей у збройних конфліктах, а також на законодавчих актах України. Зокрема, важливими є Закон України «Про забезпечення прав і свобод ВПО», постанова КМУ №509, а також Стратегія державної політики щодо ВПО на період до 2025 року. Таким чином, законодавче поле охоплює як міжнародні зобов'язання України, так і внутрішні стратегічні документи, що спрямовані на створення умов для безпечної, інклюзивної та гідної адаптації дітей з числа ВПО до нових умов життя.

Теоретико-науковий аналіз засвідчив, що проблема соціально-педагогічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку набуває особливої актуальності у зв'язку з низкою чинників та наслідків, які супроводжують цей процес і суттєво впливають на його ефективність, зокрема:

- втрата безпеки від внутрішнього відчуття захищеності під час розлуки та втрати сімейних стосунків до перебування далеко від друзів, власних домівок тощо;
- соціальна ізоляція та зниження соціалізації у новому середовищі, яка підсилюється недостатністю сформованості соціально-комунікативних навичок у період молодшого шкільного віку;
- низький рівень інтеграції в нову освітню систему, яка виникає через мовні, культурні та соціальні бар'єри, недостатність у батьків психологічних, матеріальних чи соціальних ресурсів для успішного навчання дітей;
- пережитий стрес і тривога внаслідок загрози життю, втрати близької людини, домівки чи улюблених іграшок тощо;
- труднощі у концентрації уваги, що впливає на успішність навчання дітей молодшого шкільного віку;
- гальмування розвитку емоційного інтелекту внаслідок емоційних переживань.

У ході дослідження теоретичного аспекту соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО було з'ясовано, що це процес відзначається складністю та багатовимірністю. До ключових показників успішної адаптації належать: задоволеність новим середовищем, прийняття соціальних ролей, здатність до ефективної міжособистісної взаємодії, емоційне благополуччя, конструктивне вирішення конфліктів та інтеграція в нові соціальні умови.

Охарактеризовано феномен дезадаптації як основна загроза процесу адаптації. Вона проявляється у вигляді підвищеної тривожності, емоційної нестабільності, соціальної ізоляції, агресивної або замкненої поведінки, а також труднощів у навчанні. Важливим є врахування вікових та психологічних особливостей молодших школярів, зокрема емоційної вразливості, слабкої вольової регуляції, імпульсивності, підвищеної чутливості до переживань дорослих.

Визначено надзвичайно важливу роль родинного середовища у процесі адаптації. Якщо батьки переживають дезадаптацію або проявляють

деструктивні форми адаптації, це безпосередньо впливає на дитину, ускладнюючи її інтеграцію до нового соціального середовища. З'ясовано, що гомогенне середовище ВПО (зокрема, проживання у компактних місцях без належної інтеграції) може посилювати емоційне напруження, підтримувати негативні наративи, що несприятливо впливає на процес адаптації дітей.

Аналіз наукових та літературних джерел засвідчив, що існуючі напрями соціальної роботи з дітьми внутрішньо переміщених осіб, а також їх змістове наповнення, залишаються недостатньо систематизованими й потребують подальшого наукового осмислення та вдосконалення. На основі проведеного аналізу діяльності Дніпропетровської обласної військової державної адміністрації у сфері соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку, можна дійти висновку, що соціальна робота з дітьми-ВПО в Дніпропетровській області демонструє достатній рівень активності та різноплановості. Реалізуються численні ініціативи, спрямовані на культурну інтеграцію, залучення до дозвіллевої та спортивної діяльності. Разом із тим, попри позитивну динаміку на регіональному рівні, варто зазначити, що система соціальної роботи з дітьми-ВПО залишається недостатньо цілісною та координованою. Бракує єдиного стратегічного підходу, чітко прописаних механізмів міжвідомчої взаємодії, нормативного забезпечення саме для дітей цієї категорії. Багато ініціатив реалізується за рахунок підтримки міжнародних організацій, громадського сектору та волонтерських структур, що свідчить про низький рівень інституціоналізації державної допомоги в цій сфері.

Таким чином, соціальна робота з дітьми-ВПО в Дніпропетровській області є розвиненою та ефективною на локальному рівні, проте загалом потребує системного нормативного й фінансового підкріплення з боку держави, а також інтеграції в загальнонаціональну стратегію допомоги внутрішньо переміщеним особам, орієнтовану на довгостроковий результат і соціальну стійкість. Ефективна соціальна робота з цією категорією дітей має здійснюватися на засадах комплексного підходу, професійної компетентності

та гуманістичних цінностей. Вона має охоплювати соціально-психологічний, соціально-педагогічний, соціально-правовий та інформаційний напрями підтримки, базуючись на етичних принципах та міжнародних стандартах. Тобто має бути міждисциплінарна участь усіх спеціалістів (психологів, соціальних працівників, педагогів) та проведення інформаційно-просвітницьких заходів з батьками.

РОЗДІЛ 2.
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО
ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
ДО НОВОГО СЕРЕДОВИЩА.

2.1. Оцінка та аналіз рівня соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища

Експериментальне дослідження рівня соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища було проведене серед здобувачів закладів загальної середньої освіти Покровської територіальної громади Синельниківського району та м. Дніпро. У контексті сучасних освітніх умов наповнюваність початкових класів учнями молодшого шкільного віку зі статусом внутрішньо переміщених осіб є відносно невеликою. Як правило, у складі одного класу перебуває 2–3 таких учні. З огляду на це, для забезпечення достатньої репрезентативності вибірки респондентів у межах експериментального дослідження перед нами постала необхідність залучення максимально можливої кількості класів початкової школи. Такий підхід дозволив сформувати в більшій мірі повну емпіричну базу для проведення комплексного педагогічного експерименту. Тож вибірка респондентів становила загалом 38 дітей молодшого шкільного віку, які навчаються в 1-4 класах початкової школи. Тобто, віковий період респондентів був від 6 до 9 років. Також до нашого експериментального дослідження були залучені батьки дітей або особи, що їх замінюють (законні представники), класні керівники, психологи та соціальні педагоги.

Враховуючи результати теоретичного дослідження, нами було визначено основні критерії оцінки соціально-психологічної адаптації дітей з числа ВПО до нового середовища:

Критерій «А» – емоційний стан дитини в новому середовищі, її задоволеність перебуванням в оточенні нових умов навчання й діяльності (рівень тривожності, настрої, наявність страхів).

Критерій «В» – інтеграція особистості в нове мікро- та макросередовище, основу якого складають взаємини між ровесниками та дорослими (спілкування з однолітками, контакти з дорослими, залучення до ігор, рівень конфліктності).

Критерій «С» – реалізація внутрішньоособистісного потенціалу, що включає самооцінку, мотивацію до навчання, бажання дитини на повну силу проявити себе в новому оточенні.

Спираючись на вищеописані критерії, ми сформували рівні соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища:

– *високий рівень* характеризується високими показниками емоційного сприйняття дитиною нового середовища; високим соціометричним статусом; позитивною тональністю загального емоційного настрою; низькими показниками вияву або повною відсутністю невротичних реакцій, тривожності та емоційної лабільності. За часом перебігу соціально-психологічна адаптація на такому рівні проходить порівняно швидко і безконфліктно з оточуючими. Діти з високим рівнем адаптації виявляють інтерес до нового середовища, активно взаємодіють в класному колективі та інших соціальних групах, успішно долають труднощі;

– *середній рівень* соціально-психологічної адаптації передбачає наявність відносно високого показника позитивного емоційного сприйняття дитиною нового середовища. Процес перебігу соціально-психологічної адаптації на цьому рівні відбувається без суттєвих загострень у стосунках та конфліктних ситуаціях. Проте за часом перебігу соціально-психологічна адаптація відбувається поступово, з деякими труднощами. Дитина контактує з іншими

дітьми, але може бути сором'язливою, обережною. Спостерігаються епізодичні ознаки тривожності або емоційного напруження (наприклад, замкнутість, втомлюваність). Можливе коливання у навчальній мотивації, зниження успішності;

– *низький рівень* соціально-психологічної адаптації можемо називати як рівень дезадаптації, передбачає високий ступінь вираженості синдрому психоемоційного напруження; наявність невротичних реакцій, що мають тенденцію до загострення; низький соціометричний статус; негативне сприйняття мікро- та макросередовища, з яскраво вираженими труднощами у встановленні контактів або повною ізоляцією. За характером перебігу цей рівень соціально-психологічної адаптації досить складний. Основною ознакою дезадаптації є затяжні внутрішньоособистісні конфлікти й насамперед часткове або абсолютне несприйняття дітей з числа ВПО представниками нового середовища. Дитина з низьким рівнем адаптації може проявляти байдужість або навіть негативне ставлення до нового середовища, порушувати дисципліну, часто скаржитись на хворобливий стан, перепади настрою. Рівень дезадаптації відчувається і у навчанні – втрата інтересу, відсутність мотивації, стрімке зниження успішності. Дитина з низьким рівнем соціально-психологічної адаптації постійно скаржиться на школу, вчителів або однокласників, проговорює бажання «повернутися назад додому».

У рамках досягнення мети нашого дослідження використано комплекс теоретичних та емпіричних методів. З теоретичних ми використали наступні методи: аналіз та узагальнення, синтез, контент-аналіз, систематизація даних. Оскільки віковий інтервал респондентів був 6-9 років, більшість емпіричних методів дослідження обрано проєктивного характеру [42, с. 43-51]. Зокрема, проєктивний тест «Будиночки» (О. Орехова) (див. додаток А), методика «Школа звірів» (Н. Вьюнової, К. Гайдар) (див. додаток Б), «Дерево» (Дж. та Д. Лампенів) (див. додаток В), проєктивна методика «Мій клас» (А. Лескової-Савицької) (див. додаток Г), «Сходишки» (С. Шварцландер) (див. додаток Д). Також в своєму дослідженні використовували бесіди та спостереження за

дітьми в процесі проведення проєктивних методик. Для класних керівників проводили опитувальник для визначення рівня адаптації дітей до школи (Л. Ковальова та Н. Тарасенко) (див. додаток Е). З метою комплексного аналізу рівня соціально-психологічної адаптації, визначення самопочуття дітей та їх адаптації до нового середовища, нами було розроблено та використано анкету для батьків (чи законних представників) (див. додаток Ж).

Першим етапом нашого дослідження стало анкетування батьків (законних представників) дітей з числа ВПО. Такий крок обґрунтований тим, що саме батьки є найближчим соціальним оточенням дитини та безпосередніми спостерігачами її поведінки, емоційного стану та адаптаційних труднощів. Вивчення їхніх оцінок, переживань і очікувань є важливим етапом у побудові цілісної картини адаптаційного процесу. Анкетування було проведено анонімно, шляхом заповнення онлайн Google-форми. У процесі розроблення анкети було враховано вік дитини, період перебування на новому місці, умови проживання та навчання, емоційно-поведінкові особливості дитини в адаптаційний період. Форма містила як закриті, так і відкриті питання, що дозволяло поєднати кількісний та якісний аналіз отриманих відповідей.

Отримані дані дали змогу виявити ключові труднощі у процесі адаптації дітей-ВПО, визначити рівень емоційної стабільності та соціальної включеності, а також сформуванати основу для подальших експериментальних втручань (тренінгів, занять, програм підтримки). Після збору заповнених анкет було здійснено їх попередню перевірку на: повноту заповнення, логічну узгодженість відповідей, придатність для статистичної обробки. Для закритих запитань (де респондент обирав варіант відповіді) було проведено відсоткову обробку даних. Загалом було опитано 45 батьків (законних представників).

Загалом вибірка за віком є відносно збалансованою, хоча домінування семирічних визначає провідний орієнтир для освітньо-адаптаційних заходів. Результати опитування показали, що найбільшу частку серед дітей респондентів становлять семирічні (33,3%). Інші вікові групи (6, 8 і 9 років) представлені рівномірно – по 22,2% кожна (див. рис. 2.1.1).

1. Вкажіть вік Вашої дитини:

45 responses

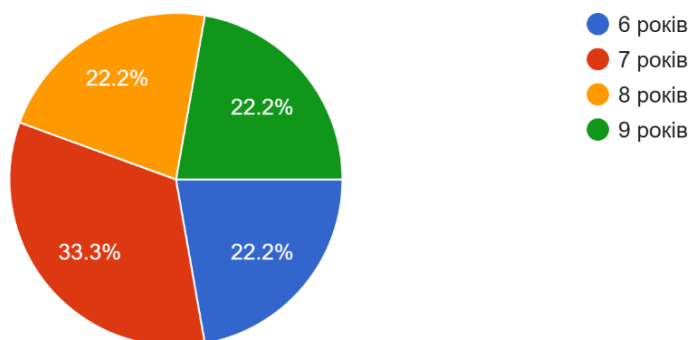

Рис. 2.1.1 Результати опитування батьків відносно вікової вибірки респондентів

Згідно з результатами анкетування, переважна більшість респондентів (62,2%) перебувають у статусі внутрішньо переміщених осіб упродовж 2–3 років. Менша частка учасників дослідження (33,3%) залишили місця свого постійного проживання протягом останнього року, тоді як лише 4,4% опитаних мають досвід вимушеного переселення тривалістю понад 8 років. Така диференціація часових рамок переміщення вказує на різний рівень адаптаційних можливостей та потреб у підтримці серед дітей-ВПО.

За результатами відповідей батьків більшість дітей вже добре пристосувалися до нового шкільного режиму. Так, з представленої нижче діаграми помітно, що 37,8% респондентів зазначили, що дитина в основному адаптувалася, а ще 33,3% підтвердили повну адаптацію. Водночас 24,4% батьків вважають, що процес ще триває, а 4,4% – що дитина зовсім не пристосувалася. Варіант «важко відповісти» не був обраний (див. рис. 2.1.2). Таким чином, можна зробити висновок, що переважна більшість учнів успішно входять у новий навчальний ритм, хоча для частини ще потрібен час і додаткова підтримка.

Рис. 2.1.2. Результати опитування батьків відносно адаптації дітей до нового шкільного режиму

Варто зазначити, що майже всі опитувані батьки, а це 87%, вважають, що їх діти не мають труднощів з адаптацією до нового середовища. В той час, дані з анкети стосовно того, чи успішно адаптувалася дитина до нового середовища свідчать про інше. Так, на діаграмі показано, що половина респондентів (53,3%) однозначно підтверджують позитивну відповідь на поставлене запитання. Ще 24,4% схиляються до варіанту «швидше так, ніж ні», що свідчить про переважно позитивне ставлення з певними застереженнями. Водночас незначна частина учасників продемонструвала сумніви чи заперечення: 8,9% обрали варіант «швидше ні, ніж так», а лише 2,2% відповіли категорично «ні». Варіант «важко відповісти» було обрано 11,1% опитаних, що може вказувати на недостатню визначеність позиції або відсутність достатнього досвіду для формування остаточної оцінки.

Загалом отримані дані демонструють домінування позитивних тенденцій у ставленні респондентів, хоча й окреслюють наявність певного спектра коливань у сприйнятті (див. рис. 2.1.3).

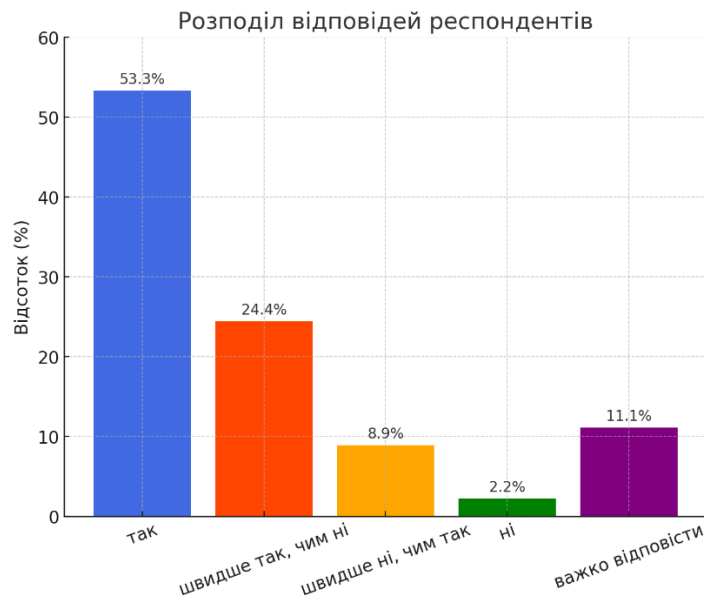

Рис. 2.1.3. Результати опитування батьків відносно повної адаптації дітей до нового середовища

Високий відсоток позитивних відповідей вказує на загальну тенденцію до успішної адаптації та сприйняття нового середовища чи змін. Проте наявність респондентів із сумнівами та негативними відповідями сигналізує про необхідність цільової підтримки цієї групи (наприклад, через додаткові роз'яснення, психологічний супровід чи індивідуалізовані заходи). Частка «невизначених» може стати показником потенціалу для позитивних змін: за умови належної підтримки їхнє ставлення здатне зміститися у бік більшої впевненості.

Отже, результати анкетування не лише відображають домінування позитивних тенденцій, але й вказують на сегменти аудиторії, які потребують додаткової уваги для зменшення ризику відчуження чи нерівномірної адаптації.

З метою всебічного аналізу процесу адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО, у межах нашого дослідження передбачено проведення опитування педагогів, які мають у складі своїх класів учнів зі статусом ВПО. Вважаємо за доцільне звернутися саме до класних керівників, оскільки вони мають змогу систематично спостерігати за поведінкою, емоційним станом та соціальними взаємодіями дитини у процесі навчання,

спілкування, позакласної діяльності. Отже, саме вчитель як безпосередній учасник освітнього процесу є важливим джерелом об'єктивної інформації щодо рівня соціально-психологічної адаптації дитини в новому середовищі. За основу ми використали «Опитувальник для визначення рівня адаптації дитини до школи», розроблений Л. Ковальновою, Н. Тарасенко [42, с. 44], але дещо видозмінили його та оформили згідно проблематики нашого дослідження. При роботі з опитувальником педагоги мали обрати певні описані фрагменти поведінки, характерні для конкретної дитини-ВПО. У процесі проходження опитування педагог мав можливість проаналізувати свої спостереження, зробити їх більш цілеспрямованими та диференційованими.

У бланку відповідей всі номери тверджень згруповані за факторами поведінки:

БС — батьківське ставлення;

НГШ — неготовність до школи;

Л — ліворукість;

НС — невротичні симптоми;

І — інфантилізм;

ГС — гіперкінетичний синдром, надмірна розторможеність;

ІНС — інертність нервової системи;

НП — недостатня довольність психічних функцій;

НМ — низька мотивація навчальної діяльності;

АС — астеничний синдром;

ПІД — порушення інтелектуальної діяльності.

Така побудова бланка дає можливість зорієнтуватися і визначити, який фактор (чи група факторів) лежить в основі дезадаптації.

У ході дослідження, проведеного із залученням 19 класних керівників, було здійснено комплексний аналіз соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб у новому шкільному середовищі. Для оцінки рівня адаптації застосовувався метод підрахунку сумарних балів за

визначеними критеріями, що дало змогу розрахувати індивідуальний коефіцієнт дезадаптації кожного учня.

Аналіз даних опитувальника педагогів продемонстрував, що більшість дітей з числа ВПО характеризуються високим рівнем адаптації (82,5%). Середній рівень адаптації зафіксовано у 12,5% учнів. Водночас низький рівень адаптації виявлено у 2,5% школярів, а ще 2,5% мають критично низький рівень, що вимагає залучення спеціалізованої психолого-педагогічної допомоги (див. рис. 2.1.4).

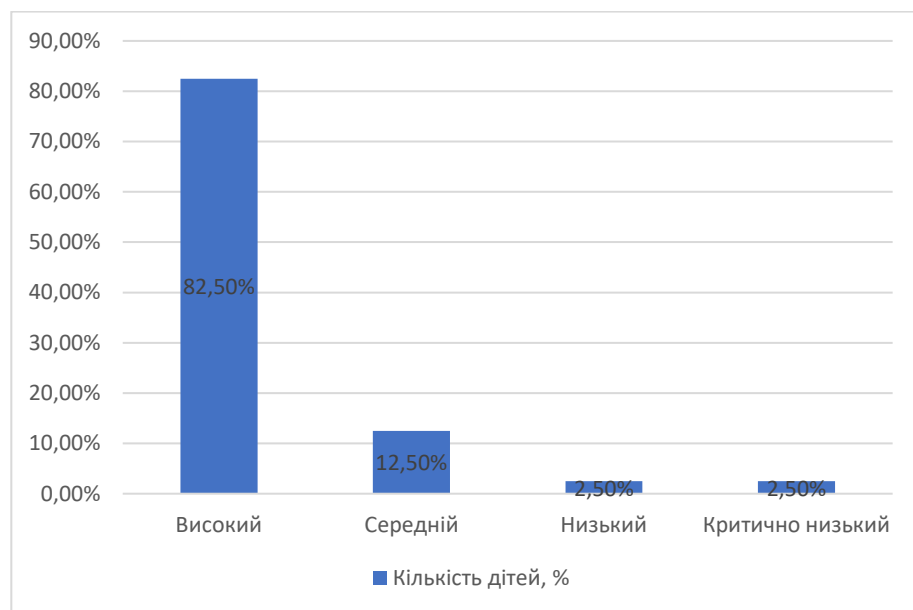

Рис. 2.1.4. Результати опитування педагогів

Додатковий якісний аналіз відповідей педагогів засвідчив, що ключовими детермінантами низького рівня адаптації є труднощі інтелектуальної діяльності та наявність проявів гіперкінетичного синдрому. Отже, отримані результати акцентують на необхідності цілеспрямованих корекційних заходів і розробки програм психолого-педагогічної підтримки дітей з числа ВПО у процесі інтеграції в нове освітнє середовище.

Оскільки психологічний захист у дітей молодшого шкільного віку формується на неусвідомленому рівні, дослідження його механізмів може проводитися за допомогою проєктивних методик. Одна з них – «Школа звірів» (автори Н. Вьюнова, К. Гайдар) [42, с. 44]. Мета даної методики – виявити шкільні неврози на початковій стадії розвитку, з'ясувати причини і способи

корекції. Невизначеність стимульного матеріалу, атмосфера доброзичливості і відсутність оціночних суджень дозволяють дитині розкритися найглибше. До того ж малювання для молодших школярів є звичною і цікавою справою. Аналіз намальованого дає можливість зробити деякі припущення про ті труднощі, які виникли у дітей в процесі адаптації до умов нового шкільного середовища.

Більшість дітей (85%) зобразили школу як яскраву, виразну будівлю з чіткими деталями (вікна, двері, дах). Це вказує на загалом сприятливе емоційне ставлення до навчального процесу та відсутність різко негативних переживань. У малюнках окремих дітей (12%) школа постає як велика, захищена будівля у вигляді замку. Це може символізувати уявлення дитини про школу як про місце сили, безпеки, але водночас і певної дистанції. Вежі з тваринами, як на малюнку, що показаний нижче, свідчать про уявлення дитини про школу як багаторівневу структуру: дитина бачить різні ролі та позиції у колективі (див. рис. 2.1.5).

Рис. 2.1.5. Малюнок респондента за методикою «Школа звірів»

У ряді малюнків було виявлено символіку, пов'язану з енергією та лідерством (зображення центральних тварин, прапорів, великих дверей). Такі візуальні елементи можна інтерпретувати як проєкцію потреби дітей у

соціальній видимості, прагненні до визнання з боку як однолітків, так і педагогів.

Приблизно 42% респондентів зобразили тварин у «вежах» чи окремих кімнатах, що може відображати усвідомлення індивідуальних відмінностей у колективі. Подібна візуалізація інтерпретується як тенденція до дистанційованості у міжособистісних контактах, коли кожна дитина ніби займає «власну нішу» в соціальній структурі класу. Водночас відокремленість цих персонажів вказує на наявність певного індивідуалізму та відсутність вираженої потреби у тісній взаємній близькості.

Разом із тим, у 36% робіт спостерігається інша тенденція: значна кількість зображених тварин перебуває у взаємодії (грають, беруть участь у навчальній діяльності тощо), при цьому відсутні розділові бар'єри між ними. Це можна розглядати як ознаку сприятливого соціально-психологічного клімату та позитивних взаємин із ровесниками. Показовим прикладом є малюнок, де всі персонажі розташовані по колу, що символізує рівність, згуртованість і відкритість у міжособистісних стосунках (див. рис. 2.1.6).

Рис. 2.1.6. Малюнок респондента за методикою «Школа звірів»

Репрезентація взаємин між твариною-вчителем та твариною-учнем у дитячих малюнках не має чіткого та однозначного відображення. У 68% випадків педагог постає у візуально більшому масштабі порівняно з учнями, що інтерпретується як символічне підкреслення його значущості, соціального статусу та авторитету. Образи «сови», великих птахів чи дорослих звірів додатково функціонують як маркери авторитетності та освітньої ролі вчителя.

Водночас у 22% малюнків педагог зображується схематично або відокремлено від дітей (наприклад, у позиції за столом), що може свідчити про наявність комунікативної дистанції та сприйняття педагогічної взаємодії як формалізованої. У 10% робіт вчитель взагалі відсутній як антропоморфний чи зооморфний образ, однак його функціональна присутність репрезентується через символічні атрибути робочого місця (стіл, стілець), що підтверджує важливість педагогічної ролі навіть за умов візуальної відсутності фігури (див. рис. 2.1.7).

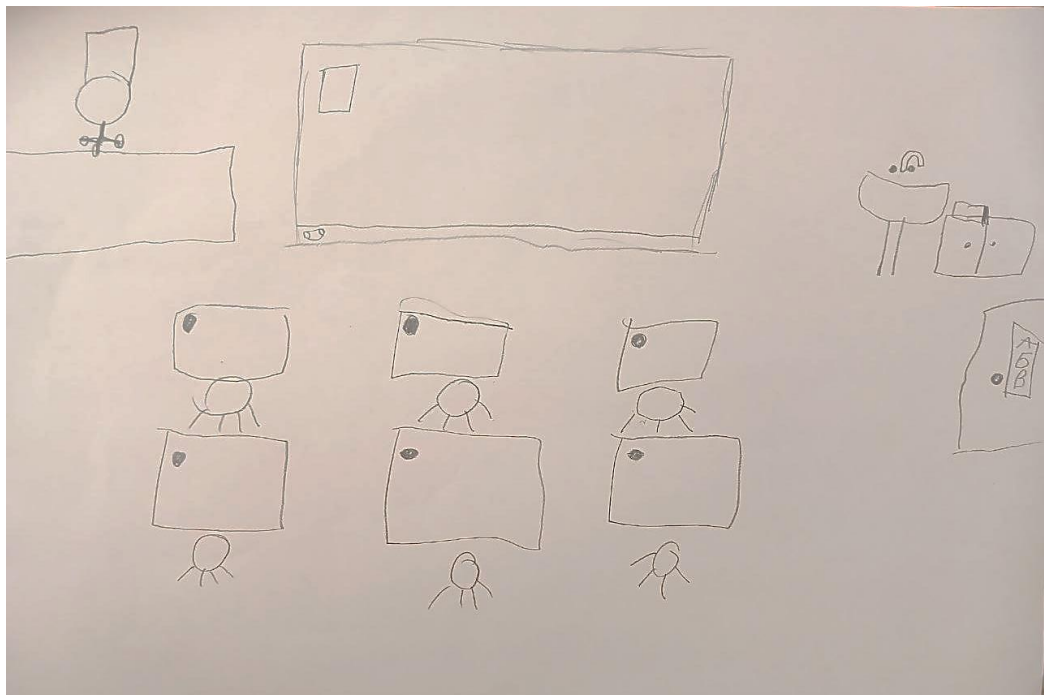

Рис. 2.1.7. Малюнок респондента за методикою «Школа звірів»

Це може свідчити про відсутність емоційної значущості фігури вчителя для дитини, труднощі у стосунках з педагогом або з дорослими взагалі або уникнення теми контролю й авторитету.

Інтерпретація колірної гами дитячих малюнків становить важливий аспект у виявленні рівня соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб. Аналіз емпіричних даних показав відносно рівномірний розподіл за цією характеристикою. Так, 62% малюнків відзначалися яскравим кольоровим вирішенням із використанням фарб, олівців чи фломастерів. Подібна візуальна репрезентація може інтерпретуватися як індикатор позитивного емоційного ставлення, прагнення до активності, а також потреби у соціальній підтримці та самоствердженні. Натомість 38% робіт були виконані виключно простим олівцем, без застосування кольору, що може свідчити про стриманість, емоційну скутість або підвищений рівень самоконтролю й тривожності. Відсутність барв у малюнках можна розглядати як прояв недостатньої готовності до емоційної експресії та соціальної відкритості.

Аналіз якісних характеристик та способів взаємодії персонажів у зображеннях дозволяє виявити особливості комунікативних відносин дітей. У 67% робіт «інші учасники шкільного життя» (зображені тварини, окрім тих, що символізують себе та вчителя) мають доброзичливий характер і не демонструють ознак загрози чи агресії. Це може інтерпретуватися як відсутність виражених конфліктних тенденцій у дитячому колективі. Водночас у 23% малюнків спостерігалися ознаки невпевненості: нечіткі, розірвані або слабкі лінії, наявність слідів стирання. Такі особливості можуть бути маркерами підвищеної тривожності та напруженості у міжособистісних стосунках з однолітками.

Додатково, присутність природних елементів (дерев, трави, пейзажних деталей) у дитячих роботах виступає візуальною репрезентацією прагнення до стабільності, пошуку опори та відчуття безпеки. Для дітей у стані адаптації, зокрема дітей з числа ВПО, це має особливе значення. Водночас наявність кількох дерев, розташованих переважно по краях композиції, може символізувати потребу у підтримці з боку сімейного чи ширшого соціального оточення, що вказує на небажання дитини відчувати себе ізольованою.

На підставі аналізу результатів проєктивної методики «Школа звірів» було виокремлено три рівні соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб: високий, середній та низький. Розподіл за рівнями склався таким чином: 27 дітей продемонстрували високий рівень адаптації, 9 дітей – середній, а 4 дитини – низький. Відповідні відсоткові показники представлено у таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

**Характеристика рівнів адаптації на основі проєктивної методики
«Школа звірів»**

Рівень соціально-психологічної адаптації	Кількість дітей, які брали участь	% дітей від загальної кількості
Високий	27	67%
Середній	9	22%
Низький	4	10%

Високий рівень соціально-психологічної адаптації виявлено у більшості респондентів (67%). Їхні малюнки характеризуються застосуванням яскравої колірної гами, симетричною структурою зображень шкільної будівлі та наявністю доброзичливих образів тварин. Ці особливості інтерпретуються як індикатори позитивного ставлення до школи, сприйняття її як простору активності та самовираження, а також як свідчення задовільних міжособистісних стосунків.

Середній рівень адаптації зафіксовано у 22% дітей. Для їхніх малюнків характерні менша кількість деталей та схильність до ізольованого зображення персонажів (зокрема тварин). Такі ознаки можна інтерпретувати як прояв певних труднощів у встановленні соціальних контактів, хоча без чіткого негативного емоційного забарвлення. Малюнки цієї групи дітей свідчать про загалом сприятливе ставлення до школи, проте одночасно вказують на неповну інтеграцію в колектив та потребу у визнанні, підтримці й зміцненні соціальних зв'язків.

Низький рівень соціально-психологічної адаптації було зафіксовано у поодиноких випадках (11%). Для цієї групи характерні зображення темними кольорами, відсутність дверей або шляхів «до школи», репрезентація агресивних чи сумних тварин, а подекуди й повна їх відсутність. Відсутність детально відтвореної шкільної будівлі як символу безпечного простору, а також прояви ворожості або хаотичності у композиції можуть інтерпретуватися як індикатори того, що школа для дитини не виступає центральним осередком її емоційних переживань, а радше виконує роль «фону». Такі особливості відображають труднощі у процесі адаптації, можливу тривожність та відчуття соціальної ізоляції.

Узагальнені результати дослідження засвідчують, що більшість дітей демонструють позитивне ставлення до школи та навчальної діяльності, що виявляється у високому рівні соціально-психологічної адаптації. Для цієї групи характерними є прагнення до активності, потреба у визнанні та здатність встановлювати задовільні міжособистісні контакти. Водночас у частини дітей простежуються тенденції до емоційної дистанційованості й обмеження соціальних зв'язків, а в окремих випадках – наявність тривожності та ознак дезадаптації. Кількісні характеристики рівнів адаптації наведено у таблиці 8.

Для оцінки особливостей соціально-психологічної адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб було застосовано проєктивну методику «Дерево» (Дж. та Д. Лампени) [42, с. 50]. Методика надала можливість не лише оцінити наявність шкільної мотивації, а й проаналізувати специфіку перебігу адаптаційних процесів та виявити потенційні труднощі, з якими стикаються діти в новому середовищі.

Кількісний аналіз результатів засвідчив, що в усіх респондентів спостерігається розбіжність між позиціями реального та ідеального «Я». Подібна розбіжність є типовою і відповідає віковій нормі, що підтверджується попередніми емпіричними дослідженнями з використанням малюнкових проєктивних методик.

Більшість дітей (72%) для позначення реального положення ідентифікували себе з позиціями, що символізують товарищівність, здатність до дружньої підтримки, емоційну стійкість та прагнення досягати успіху, долаючи труднощі (позиції № 4, 11, 12, 15, 18, 19). Цей результат можна інтерпретувати як свідчення достатньо високого рівня шкільної мотивації та позитивного ставлення до нового соціального середовища. Отримані дані корелюють із спостереженнями, що позитивне емоційне ставлення та включеність у взаємодію з однолітками виступають ключовими маркерами успішної адаптації.

Водночас 16% учнів виявили ознаки середнього рівня адаптації (обрані позиції № 9, 10, 16), що проявляється у виборі позицій, які поєднують прагнення до соціальної взаємодії з певною невпевненістю у власних можливостях. Для цієї групи характерними є коливання між потребою у підтримці та прагненням до самостійності, що свідчить про поступове формування адаптивних механізмів.

Разом із тим, 12% респондентів обрали позиції № 5, 13, 14, 21, які асоціюються з труднощами у соціально-психологічній адаптації. Для цієї групи характерними є прояви замкнутості, страху відторгнення чи конфліктів, тривожності, переживання небезпеки або невпевненості, а також відчуття соціальної ізоляції. Подібні результати узгоджуються з уявленнями про підвищену вразливість дітей у ситуації зміни середовища та підкреслюють значущість факторів підтримки з боку сім'ї та шкільного колективу для забезпечення успішної інтеграції.

У контексті аналізу ідеального положення виявлено, що переважна більшість дітей (69%) обрали позицію №20, що інтерпретується як орієнтація на успіх, прагнення досягати високих результатів, займати лідерські позиції або бути поміченими оточенням. Така тенденція інтерпретується як ознака високого рівня адаптаційних можливостей, внутрішньої мотивації до самореалізації та соціального визнання.

Разом із тим 20% респондентів продемонстрували середній рівень адаптації (обрані позиції № 2, 6), що виявляється у прагненні поєднати потребу в досягненнях із пошуком стабільних соціальних контактів. Це свідчить про поступове формування відчуття впевненості в новому колективі та адаптивних механізмів взаємодії.

Однак 11% дітей обрали позиції № 11, 12, 17, 18, що вказує на низький рівень адаптації. Для цієї групи характерним є виражене прагнення до спілкування й налагодження дружніх контактів, проте одночасно спостерігаються ознаки емоційної напруги та недостатньої інтегрованості в соціальне середовище.

Отже, результати методики «Дерево» дають підстави стверджувати, що більшість учнів демонструють позитивні адаптаційні тенденції (див. рис. 2.1.8). Однак виокремлюється й частина дітей, для яких характерні прояви психологічної вразливості, що зумовлює потребу у цілеспрямованих психолого-педагогічних заходах, спрямованих на формування відчуття безпеки та підтримки в умовах освітнього середовища.

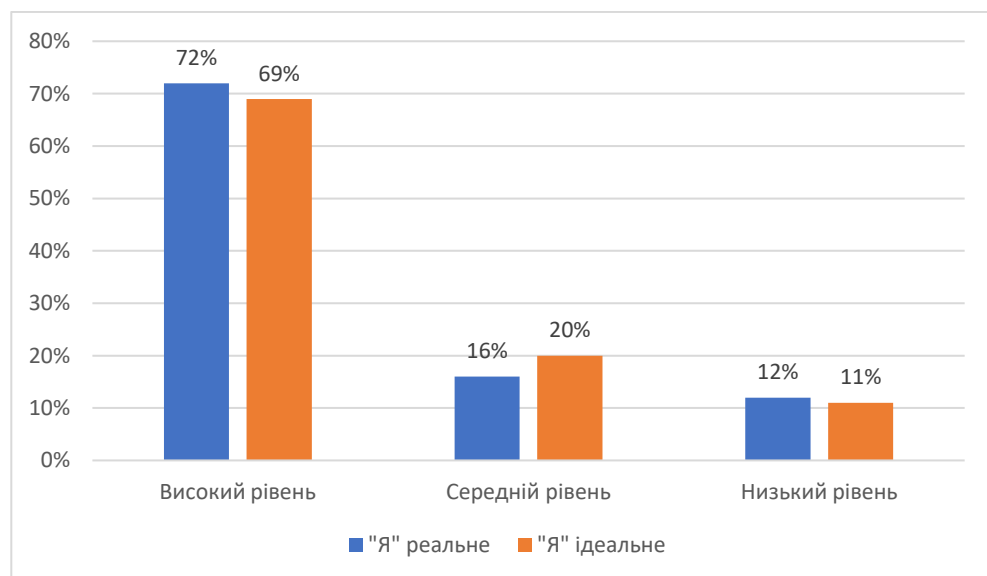

Рис. 2.1.8. Рівні адаптації дітей-ВПО за проективної методикою «Дерево» (Дж. та Д. Лампени).

З метою дослідження рівня емоційного ставлення дітей з числа ВПО до нового шкільного середовища в межах експериментального дослідження було застосовано проективну методику «Будиночки» (автор О. Орехова) [42, с. 53].

Даний діагностичний інструмент дозволяє виявити особливості емоційної сфери дітей з числа ВПО загалом, а також їхнє ставлення до нового соціально-освітнього середовища. Методика ґрунтується на використанні основних кольорів спектра (червоний, синій, зелений, жовтий, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний) та спеціального бланку відповідей, що забезпечує можливість виявлення індивідуальних емоційних асоціацій стосовно різних об'єктів. Інструментарій передбачає виконання трьох завдань, які реалізуються шляхом розфарбовування, що надає змогу опосередковано оцінити емоційний стан та особливості адаптаційних процесів у дітей.

У процесі інтерпретації результатів першого завдання було розраховано вегетативний коефіцієнт (ВК), який відображає енергетичний баланс організму, а саме: здатність до ефективних енерговитрат або ж наявність тенденції до енергозбереження. Отримані результати засвідчили, що у 27% дітей значення ВК перебуває в межах 0,92–1,9, що свідчить про оптимальний рівень працездатності. У цій групі навантаження відповідають функціональним можливостям організму, а спосіб життя забезпечує своєчасне відновлення витраченої енергії. Емпіричні дані корелюють із безпосередніми спостереженнями: для цих дітей характерні бадьорість, здорова активність та готовність до систематичних енерговитрат.

Більшість респондентів (60%) мають показники ВК у межах 0,51–0,91, що інтерпретується як стан компенсованої втоми. У даному випадку самовідновлення оптимальної працездатності досягається шляхом періодичного зниження активності. Цей результат вказує на потребу оптимізації робочого ритму дітей, зокрема удосконалення режиму праці та відпочинку.

Водночас у 6% дітей було зафіксовано високий рівень ВК (понад 2,0), що є характерним для стану перезбудження. Такий показник відображає функціонування організму на межі його фізіологічних можливостей, що призводить до швидкого виснаження. Ця група потребує нормалізації темпу

діяльності, регламентації режиму праці та відпочинку, а в окремих випадках – зниження навантаження.

Решта, 7% респондентів продемонстрували низькі значення ВК (менше 0,5), що відповідає стану хронічної перевтоми та стійкому зниженню працездатності. Для цієї групи характерна швидка втомлюваність, що виявляється навіть під час дослідження (зокрема, діти часто запитували про завершення завдання). Подібні показники вказують на потребу в комплексній корекційній роботі, спрямованій на відновлення адаптивних резервів організму. Детальніший розподіл рівнів ВК подано у таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2

**Розподіл рівнів вегетативного коефіцієнту (ВК)
першого завдання проективної методики «Будиночки»**

Рівень	Діапазон значень ВК	Відсоток дітей	Інтерпретація показників
Оптимальний	0,92 – 1,90	27%	Відповідність навантажень функціональним можливостям; енергетичний баланс; висока працездатність; бадьорість та активність.
Компенсавана втома	0,51 – 0,91	60%	Тимчасове зниження працездатності, яке компенсується періодичним відпочинком; потреба в оптимізації режиму праці та відпочинку.
Перезбудження	> 2,0	6%	Робота на межі можливостей; швидке виснаження; потреба у

			нормалізації темпу діяльності та зниженні навантаження.
Хронічна перевтома	< 0,50	7%	Стійке зниження працездатності; виражена втомлюваність; свідчить про необхідність комплексної корекційної підтримки.

Завдання №2 та №3 методики «Будиночки» спрямовані на діагностику особливостей емоційної сфери дітей внутрішньо переміщених осіб та їхнього ставлення до окремих об'єктів. Зокрема, завдання №2 відображає сферу соціальних емоцій та дозволяє оцінити рівень їхньої диференціації.

Отримані результати показали, що 74% дітей продемонстрували високий рівень диференціації емоцій. Такі емоційні стани, як «щастя», «дружба», «доброта», здебільшого зафарбовувалися яскравими основними кольорами, що відображає їх позитивну емоційну забарвленість. Загалом позитивні емоції були представлені через використання базових кольорів спектра, що свідчить про адекватне й оптимістичне емоційне ставлення дітей до соціального середовища. Ця група дітей орієнтована на активну взаємодію, встановлення міжособистісних контактів і прагне до соціального визнання. Характерною особливістю є чітке відкидання негативних емоцій та уникнення об'єктів, які асоціюються з тривожністю чи небезпекою.

Водночас 26% респондентів продемонстрували недостатній рівень диференціації соціальних емоцій. У цій групі позитивні емоції часто набували забарвлення чорного або коричневого кольорів. При цьому такі полярні за змістом стани, як «щастя» та «горе», позначалися однаковим кольором. Це свідчить про те, що для частини дітей характерна знижена чутливість до емоційних відтінків, а також труднощі у відмежуванні позитивних і негативних переживань. Подібна особливість інтерпретується як показник

підвищеної потреби у відчутті захищеності, емоційної підтримки та стабільності з боку найближчого соціального оточення.

Завдання № 3 спрямоване на виявлення особливостей емоційного ставлення дітей з числа ВПО до себе, навчальної діяльності та шкільного оточення. Аналіз результатів показав, що 63% респондентів позначили ряд об'єктів однаковими кольорами (переважно, жовтим, червоним, зеленим). Зокрема, однакове емоційне забарвлення набули такі ситуації, як «настрій під час спілкування з однокласниками» та «настрій під час розмови з учителем». Це свідчить про позитивне емоційне ставлення дітей до шкільного соціального середовища та вказує на достатній рівень гармонізації міжособистісних взаємин. Кореляція результатів завдання №3 із завданням №2 виявляє певну послідовність і сталість у виборі кольорів. Так, діти зафарбовували позитивні емоційні стани («щастя», «захоплення») тими ж кольорами, що й такі навчально-шкільні аспекти, як «домашнє завдання» чи «настрій, коли йде до школи». Це підтверджує узгодженість емоційного сприйняття та підсилює достовірність отриманих результатів. Таким чином, завдання №3 засвідчило переважно позитивне ставлення дітей до шкільного середовища, що у поєднанні з даними попереднього завдання виступає надійним показником їх емоційної адаптованості та внутрішньої готовності до взаємодії в умовах освітнього процесу.

Проте 27% дітей спостерігалася слабка диференціація емоцій, що проявлялося в амбівалентності емоційної оцінки різних видів діяльності. Зокрема, ці діти часто демонстрували одночасно позитивні та негативні реакції на однакові емоційні настрої: наприклад, на уроці письма чи на уроці математики могли викликати в них як інтерес та задоволення, так і тривогу чи небажання брати участь. Така амбівалентність свідчить про нестійкість емоційного реагування та можливі труднощі у процесі соціально-психологічної адаптації до нового шкільного середовища.

Ще 10% респондентів характеризувалися переважно негативним ставленням до шкільного середовища. Це відобразалося у виборі темної

кольорової гама при зображенні емоційних станів (чорний, коричневий кольори), що може свідчити про внутрішнє напруження, страх чи невпевненість у соціальних контактах. Отримані дані вказують на наявність у дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО труднощів у формуванні стабільного емоційного ставлення до навчальної діяльності та шкільного оточення, що підкреслює необхідність індивідуалізованої психолого-педагогічної підтримки.

Отже, узагальнюючи результати, отримані за трьома завданнями проєктивної методики «Будиночки» (О. Орехова), було виокремлено три групи дітей з різним характером емоційного ставлення до нового соціально-освітнього середовища:

1. Діти з *позитивним ставленням* – відзначаються емоційною відкритістю, зацікавленістю у взаємодії з однолітками та педагогами, готовністю до засвоєння нових соціальних і навчальних ролей.

2. Діти з *амбівалентним ставленням* – демонструють суперечливість емоційних оцінок, яка виявляється в поєднанні позитивних і негативних реакцій на однакові ситуації, що вказує на нестійкість емоційного реагування та труднощі в процесі адаптації.

3. Діти з *негативним ставленням* – характеризуються низьким рівнем емоційної залученості, проявами відстороненості, тривожності та відчуженості щодо шкільного середовища.

Кореляція відсоткових показників за результатами трьох завдань методики дала можливість сформулювати узагальнену картину емоційного ставлення дітей-ВПО до нового шкільного середовища. Зокрема, 69% дітей продемонстрували позитивне ставлення, 22% – амбівалентне, а 9% – негативне (низький рівень емоційного ставлення).

Отримані результати свідчать, що переважна більшість дітей-ВПО молодшого шкільного віку загалом позитивно налаштовані до нового освітнього середовища, проте існування значної частки респондентів із амбівалентним та негативним ставленням засвідчує необхідність

цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи з формування позитивної емоційної установки та підтримки процесів соціально-психологічної адаптації. Кількісні показники отриманих результатів проілюстровано на рис. 2.1.9.

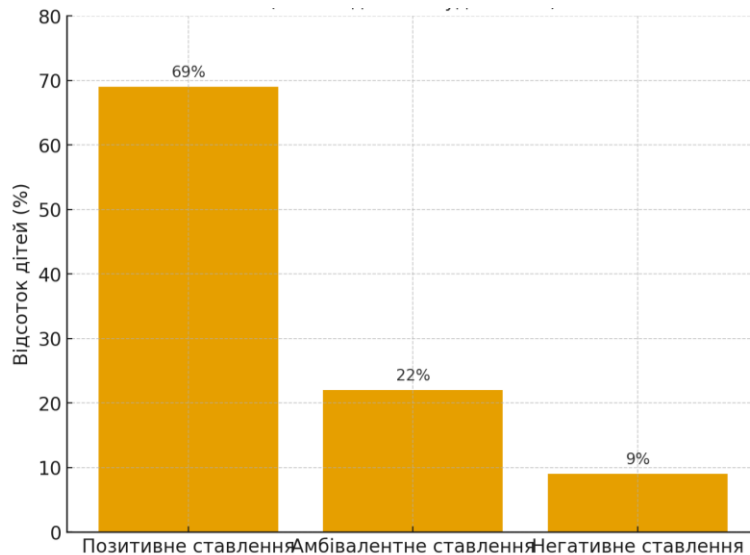

Рис. 2.1.9. Рівні емоційного ставлення дітей-ВПО до нового середовища за проективною методикою «Будиночки» (О. Орехова)

З метою виявлення уявлень дітей про специфіку міжособистісних взаємин у шкільному колективі, а також особливостей їхнього емоційного ставлення до однокласників, шкільного середовища та власного «Я» у ньому, у дослідженні було використано проективну методику «Мій клас» (А. Лескова-Савицька) [42, с. 55]. Зазначена методика спрямована на діагностику рівня соціальної адаптації молодших школярів у новому освітньому середовищі та дозволяє визначити міру їхнього емоційного комфорту в колективі. Вона виявляє, чи відчуває дитина підтримку та прийняття з боку однолітків, або ж переживає відторгнення, ізоляцію чи стан соціальної самотності.

Крім того, за допомогою даного інструментарію можливо дослідити потреби дітей у міжособистісному спілкуванні, наявність або відсутність комунікативних бар'єрів, а також визначити рольову позицію, яку дитина займає в групі (наприклад, позиція «лідера», «посередника», «ізольованого», «відстаючого» тощо). Таким чином, методика «Мій клас» виступає важливим

діагностичним інструментом, що забезпечує комплексне розкриття особливостей соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО молодшого шкільного віку до нового соціально-освітнього середовища.

За результатами застосування проєктивної методики «Мій клас» встановлено, що 47% респондентів обрали позиції, які свідчать про вираженість пізнавальних інтересів та позитивне ставлення до навчального процесу. Такі діти ототожнювали себе з учнями, які перебувають у безпосередній близькості до вчителя, беруть участь у розв'язанні завдань біля дошки чи у спільному читанні книги. Подібний вибір позицій демонструє адекватне соціальне становище дітей-ВПО в новому освітньому середовищі, а також вказує на значущість фігури вчителя як джерела підтримки, орієнтира й символу належності до колективу.

Водночас у 24% респондентів виявлено вибір позицій, що характеризуються ізольованим або віддаленим від учителя та однолітків розташуванням. Такі результати інтерпретуються як свідчення емоційно неблагополучного становища дітей у шкільному середовищі, що зумовлює труднощі їхньої соціально-психологічної адаптації. Зокрема, вибір місця біля дверей або біля вікна традиційно розглядається як символ прагнення дистанціюватися від групи, вийти із соціальної ситуації взаємодії, що може бути зумовлено переживанням небезпеки, тривожністю або небажанням брати участь у колективному житті класу.

Таким чином, розміщення себе поза «центральною колою взаємодії» відображає у частини дітей-ВПО амбівалентне або негативне ставлення до класного колективу та вказує на наявність емоційного дискомфорту, що може стати чинником ризику у процесі адаптації до нового соціально-освітнього середовища.

Додатково встановлено, що 29% респондентів обрали на зображенні ігрові позиції. Подібний вибір свідчить про певну невідповідність навчальному середовищу та може інтерпретуватися як ознака недостатньої сформованості навчальної мотивації, труднощів в адаптації до навчальної

діяльності або відсутності чіткого ототожнення себе з роллю учня у шкільному колективі. Разом із тим, важливою діагностичною ознакою є те, що зазначені персонажі розташовані у парах, що вказує на наявність позитивних міжособистісних контактів, налагодженість товариських взаємин та здатність до встановлення емоційно значущих соціальних зв'язків. Це свідчить про відносно успішну соціальну позицію дітей у класному колективі, попри недостатній рівень включеності в навчальну діяльність. Дані отриманих результатів з проєктивної методики «Мій клас» продемонстровано в таблиці 2.1.3.

Таблиця 2.1.3

**Емоційно-соціальні позиції дітей-ВПО молодшого шкільного віку у
новому шкільному середовищі
(за методикою «Мій клас» А. Лескової-Савицької)**

Група дітей	Відсоток респондентів	Характеристика вибору позицій	Інтерпретація (емоційно-соціальне значення)
Навчально орієнтовані	47%	Обирають позиції біля дошки, з учителем, у спільному читанні книги	Вираженість пізнавальних інтересів, позитивне ставлення до навчання, адекватне соціальне становище, ототожнення себе з учнем колективу
Ізольовані / дистанційовані	24%	Обирають позиції на самоті, біля	Емоційно неблагополучна

		дверей або вікна, далеко від учителя та однолітків	позиція, труднощі соціально- психологічної адаптації, відчуття ізоляції, амбівалентне чи негативне ставлення до класного колективу
Ігрово орієнтовані	29%	Обирають ігрові позиції, проте розташовані у парах	Недостатня сформованість навчальної мотивації, неототожнення себе з навчальною діяльністю; водночас – наявність позитивних міжособистісних контактів і соціально значущих зв'язків

Аналіз результатів проєктивної методики «Мій клас» (А. Лескова-Савицька) дав змогу виокремити три основні групи дітей-ВПО молодшого шкільного віку за особливостями емоційно-соціального самовизначення у шкільному середовищі. Найбільш чисельною виявилася група навчально орієнтованих дітей (47%), для яких характерна адекватна інтеграція у колектив та вираженість пізнавальних інтересів. Меншою є група ігрово орієнтованих

(29%), що свідчить про недостатню сформованість навчальної мотивації, але водночас демонструє наявність позитивних міжособистісних контактів у класі. Найменшу частку становлять ізольовані діти (24%), вибір яких вказує на труднощі соціально-психологічної адаптації та ознаки емоційного дискомфорту.

Отримані дані підтверджують наявність диференційованих шляхів адаптації дітей-ВПО до нового освітнього середовища, які варіюються від успішної інтеграції до часткової ізоляції та труднощів у навчально-соціальній діяльності.

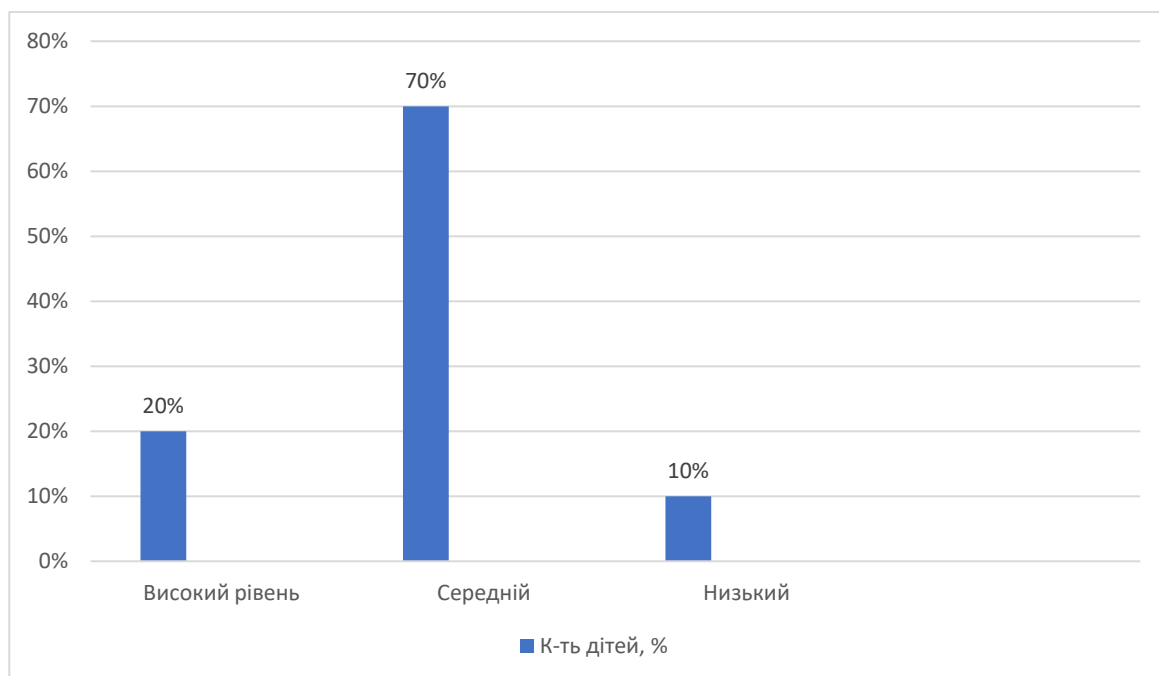
З метою визначення рівня реалізації внутрішньоособистісного потенціалу дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО, зокрема таких його складових, як самооцінка та уявлення дітей про значущих дорослих та оточення було застосовано проєктивну методику «Сходишки» (С. Шварцландер) [63, с. 108], яка дала змогу оцінити рівень самооцінки дитини, її уявлення про власне «Я» у соціальному та навчальному середовищі.

Рівень самооцінки більшості опитаних дітей є середнім або помірно заниженим (70%), що характерно для дітей, які перебувають у стані адаптації до нового середовища. Діти ставили себе на 4-ту сходинку, оцінюючи себе не як найнижчий рівень, але й не на «вершині». Це може свідчити про відносну впевненість у собі, поєднану з відчуттям потреби у підтримці. Діти усвідомлюють власні можливості, але ще не сприймають себе як «найкращий/ща» чи «найуспішніший/ша». Така позиція може бути показником певної обережності у самосприйнятті, можливо, з легкими елементами заниження самооцінки. Позиція батьків, рівень очікувань у даної групи дітей дещо інший. Батьки бачать дитину «вище» — на 5–6-й сходинці, що демонструє високу оцінку ними її здібностей, успіхів і соціального статусу. Це може відображати позитивне ставлення та віру в потенціал дитини, а також очікування більшої впевненості у майбутньому. Такий результат є типовим для дітей молодшого шкільного віку, коли власні можливості ще осмислюються через призму зовнішніх оцінок. Ситуація інтерпретується як позитивна

динаміка адаптації, оскільки поєднує адекватну самооцінку з високим рівнем довіри та віри в дитину з боку дорослих.

Частина дітей (20%) продемонструвала високий рівень самооцінки, яка може інтерпретуватися як прояв упевненості у власних силах або як функціонування компенсаторних механізмів. У цієї категорії респондентів спостерігалася також підвищена навчальна мотивація, що дозволяє констатувати наявність взаємозв'язку між упевненістю в собі та прагненням до успішної реалізації в освітньому процесі.

Водночас у 10% дітей зафіксовано тенденцію до зниження емоційної впевненості, яка проявлялася у виборі нижчих позицій на шкалі самооцінки. Такий вибір може розглядатися як індикатор внутрішнього напруження, невпевненості у власних можливостях або заниженого образу «Я», що, ймовірно, зумовлено зміною умов проживання, звуженням або трансформацією соціального оточення, а також необхідністю адаптації до нового освітнього середовища. Результати проективної методики «Сходинки» представлено на рис. 2.1.10.

*Рис. 2.1.10. Рівні самооцінки дітей-ВПО за методикою «Сходинки»
(С. Шварцландер)*

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що самооцінка дітей-ВПО є важливим предиктором їхньої соціально-психологічної адаптації до нового середовища. Високі та адекватні рівні сприяють успішній інтеграції у колектив та навчальну діяльність, тоді як занижена самооцінка виступає чинником ризику дезадаптації, що зумовлює необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної підтримки. Доцільність цілеспрямованої психолого-педагогічної підтримки дітей із досвіду вимушеного переміщення, спрямованої на формування позитивної та адекватної самооцінки, розвиток внутрішньої мотивації та забезпечення в закладі освіти умов сприятимуть як ефективному засвоєнню навчального матеріалу, так і гармонійному становленню емоційно-соціальної сфери особистості дітей з числа ВПО в новому середовищі.

Проведена експериментальна робота підтвердила важливість проведення діагностування рівня соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища, що дозволяє вивчити фактори, які впливають на адаптацію, виявити проблему та спланувати роботу щодо їх подолання.

На основі результатів проведених діагностичних методик, анкетування батьків та опитування педагогів нами були підведені узагальнюючі підсумки та виокремлені відсоткові показники рівнів соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища відповідно до розроблених критеріїв. Аналіз отриманих результатів дослідження представлено на рис. 2.1.11. Розбір рівнів соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища за трьома критеріями (А – емоційний стан, В – інтеграція в соціальне середовище, С – реалізація внутрішньоособистісного потенціалу) показав певні відмінності в розподілі.

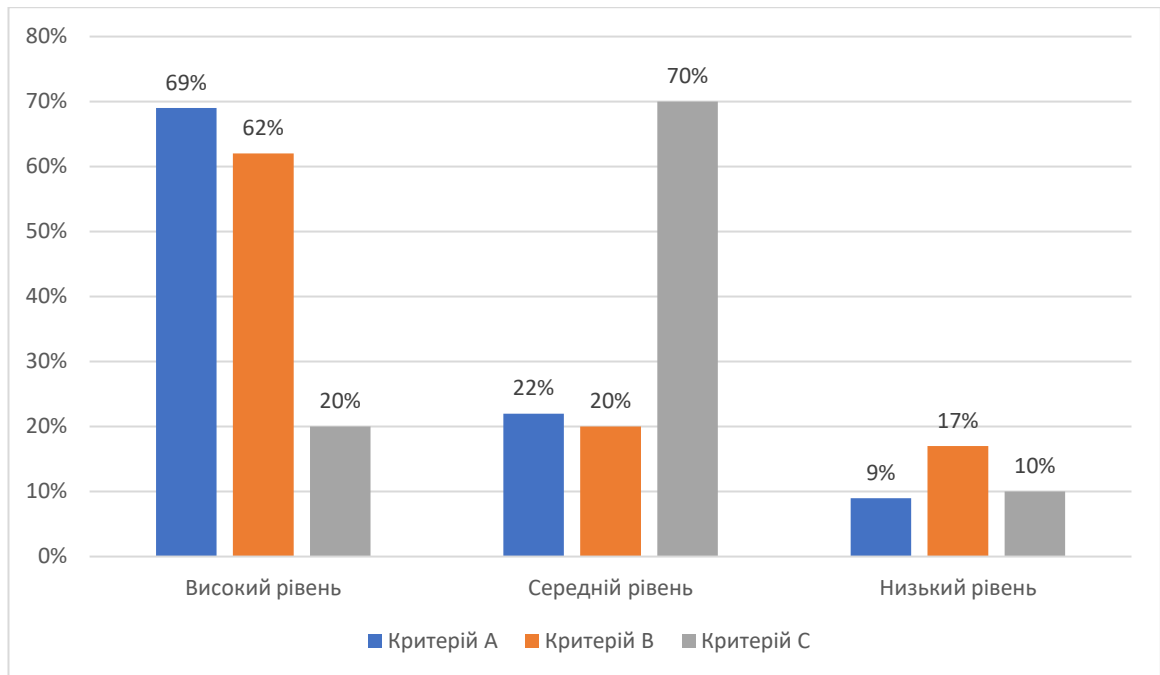

Рис. 2.1.11. Рівні соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища

Високий рівень адаптації. За критерієм А (емоційний стан) 69% дітей демонструють позитивне самопочуття, низький рівень тривожності та емоційний комфорт у новому середовищі. За критерієм В (інтеграція в соціальне середовище) більшість дітей (62%) успішно налагоджують контакти з однолітками та дорослими, активно включаються у спільні ігри й діяльність, характеризуються невисоким рівнем конфліктності. За критерієм С (самореалізація та мотивація) лише 20% дітей виявляють високий рівень самооцінки, навчальної мотивації та прагнення до самовираження. Це свідчить, що емоційна стабільність та соціальна інтеграція більшою мірою забезпечують адаптацію, ніж повна реалізація особистісного потенціалу.

Середній рівень адаптації. Близько 22% дітей за критерієм А перебувають у стані часткової емоційної напруги, виявляючи окремі труднощі в емоційній сфері. Подібна ситуація простежується і за критерієм В – 20% дітей інтегруються в нове соціальне оточення неповною мірою, демонструючи епізодичні проблеми у спілкуванні та взаємодії. Натомість за критерієм С середній рівень фіксується у 70% дітей, що свідчить про нерівномірність формування адаптаційних процесів: значна частина дітей ще не досягла

гармонійного поєднання позитивної самооцінки, мотивації до навчання та потреби у самовираженні.

Низький рівень адаптації. Лише 9% дітей за критерієм А демонструють виражену емоційну нестабільність, підвищений рівень тривожності та наявність страхів у новому середовищі. За критерієм В низький рівень інтеграції виявлено у 17% дітей, що свідчить про труднощі у встановленні соціальних контактів, схильність до конфліктності та ізоляції. За критерієм С низький рівень спостерігається у 10% дітей, які характеризуються низькою навчальною мотивацією, нестабільною самооцінкою та відсутністю внутрішнього прагнення до самореалізації.

Отримані результати свідчать, що найвищі показники соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО забезпечуються емоційною стабільністю та соціальною інтеграцією (критерії А і В), тоді як реалізація внутрішньоособистісного потенціалу (критерій С) потребує додаткової підтримки. Таким чином, адаптація дітей у новому середовищі має багатовимірний характер: емоційна комфортність та налагодження міжособистісних контактів формуються відносно успішно, проте особистісне самоствердження та навчальна мотивація залишаються зоною потенційних ризиків і потребують цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи.

З огляду на це, у практичній площині доцільно:

- спрямувати психолого-педагогічну роботу на розвиток позитивної самооцінки та підвищення навчальної мотивації дітей;
- застосовувати інтерактивні методи, що створюють умови для самовираження та прояву індивідуальних здібностей;
- забезпечувати психоемоційну підтримку через програми адаптаційного супроводу, що поєднують індивідуальну та групову роботу.

Отже, ефективна адаптація дітей з числа ВПО потребує комплексного підходу, який поєднує підтримку емоційної стабільності, соціальних зв'язків та особистісної самореалізації.

2.2. Експериментальна перевірка ефективності роботи щодо соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища

Одним із завдань експериментального дослідження було розроблення та впровадження соціально-психологічної програми підтримки дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО в процесі їх соціально-психологічної адаптації до нового навчального середовища (див. додаток И). Програма призначена для використання соціальними педагогами та практичними психологами закладів загальної середньої освіти з метою підтримки дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО в процесі їх соціально-психологічної адаптації до нового середовища.

Метою програми є сприяння соціально-психологічній адаптації дітей з числа ВПО до нового шкільного середовища шляхом розвитку емоційного інтелекту, самооцінки, формування почуття безпеки, довіри та позитивного ставлення до себе й оточення.

У процесі реалізації програми були вирішені такі завдання:

1. Забезпечення комфортної та дружньої атмосфери для кожної дитини.
2. Розвиток навичок самопізнання, комунікації та взаємопідтримки.
3. Зниження рівня тривожності, психоемоційного напруження та почуття соціальної ізоляції.
4. Розвиток мотивації до навчання, творчості, саморозвитку.
5. Формування позитивних міжособистісних контактів дітей ВПО у новому колективі.

У процесі реалізації програми було розроблено та апробовано п'ять групових занять, одне заняття раз на тиждень, що забезпечували активну участь дітей у процесі самопізнання та соціальної взаємодії. Ці заняття відрізнялися за змістовим наповненням, метою, формами й методами організації діяльності та орієнтувалися на досягнення визначених завдань. Під

час проведення занять використовувалися принципи доступності, добровільності, безпечного середовища та позитивного підкріплення.

У ході виконання програми було використано інтерактивні форми психологічної підтримки, серед яких – арттерапевтичні методи (малювання, ліплення), елементи казкотерапії, короткотривалі ранкові зустрічі, спрямовані на обмін позитивними враженнями, музикотерапія, дихальні вправи, рухливі активності, а також ігрові тренінги, що забезпечували формування довіри та згуртованості в дитячому колективі.

Очікувані результати реалізації соціально-психологічної програми можна узагальнити в таких основних положеннях:

- Зниження рівня тривожності, психоемоційного напруження та страху, що дозволяє дітям більш ефективно адаптуватися до нового соціального та навчального середовища.
- Стабілізація позитивного емоційного фону, формування внутрішньої емоційної рівноваги та задоволеності перебуванням у колективі.
- Формування відчуття прийняття та соціальної інтеграції в колективі, що сприяє розвитку соціальних зв'язків та довіри до оточення.
- Розвиток навичок ефективної комунікації, співпраці та взаємопідтримки, що забезпечує формування соціально компетентної поведінки та здатності до ефективної колективної діяльності.
- Підвищення самооцінки, самоповаги, впевненості у власних силах та особистісної саморегуляції, що позитивно впливає на процеси адаптації дитини до нового соціального середовища.

За результатами впровадження соціально-психологічної програми, відповідно до попередньо визначених критеріїв та показників ефективності, було отримано узагальнені дані щодо результатів її реалізації, які систематизовано та представлено у таблиці 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

**Результати впровадження соціально-психологічної програми
відповідно до критеріїв та показників**

Критерій	Показники	Результат
«А» Емоційний стан	Зменшення проявів тривожності, страху, агресії	Позитивна динаміка у дітей
«В» інтеграція особистості	Активність у колективі, участь у спільних іграх, довіра до дорослих	Зростання соціальної активності, зменшення ізольованих позицій
«С» реалізація внутрішньоособистісного потенціалу	Віра у власні сили, відкритість, ініціатива	Формування позитивного «Я-образу», підвищення рівня самооцінки

Аналіз отриманих даних засвідчив наявність виражених позитивних змін в емоційно-психологічному стані дітей після впровадження соціально-психологічної програми. Зокрема, спостерігалось підвищення рівня емоційної стабільності, активності та впевненості у процесі міжособистісної взаємодії з однолітками й педагогами. Водночас зафіксовано зниження показників тривожності, замкненості та соціальної ізольованості, що свідчить про посилення адаптаційних механізмів дітей внутрішньо переміщених осіб у новому колективі. Крім того, простежується зростання рівня самооцінки та особистісної впевненості, що сприяє формуванню позитивного самосприйняття, розвитку соціальної компетентності та здатності до конструктивної взаємодії в груповій діяльності.

Порівняльні результати експериментального дослідження до та після впровадження програми представлені у таблиці 2.2.2.

Таблиця 2.2.2

**Порівняльні результати експериментального дослідження до та після
впровадження соціально-психологічної програми**

Показники	Початковий рівень (%)	Після впровадження програми (%)	Динаміка адаптованості
Високий рівень адаптації	50	65	+15
Середній рівень адаптації	38	20	-18
Низький рівень адаптації	12	5	-7

З огляду на порівняльні результати таблиці можемо зазначити, що сумарна позитивна дельта у підвищенні рівня адаптації становить +15%, що свідчить про високу результативність програми (див. рис. 2.2.1).

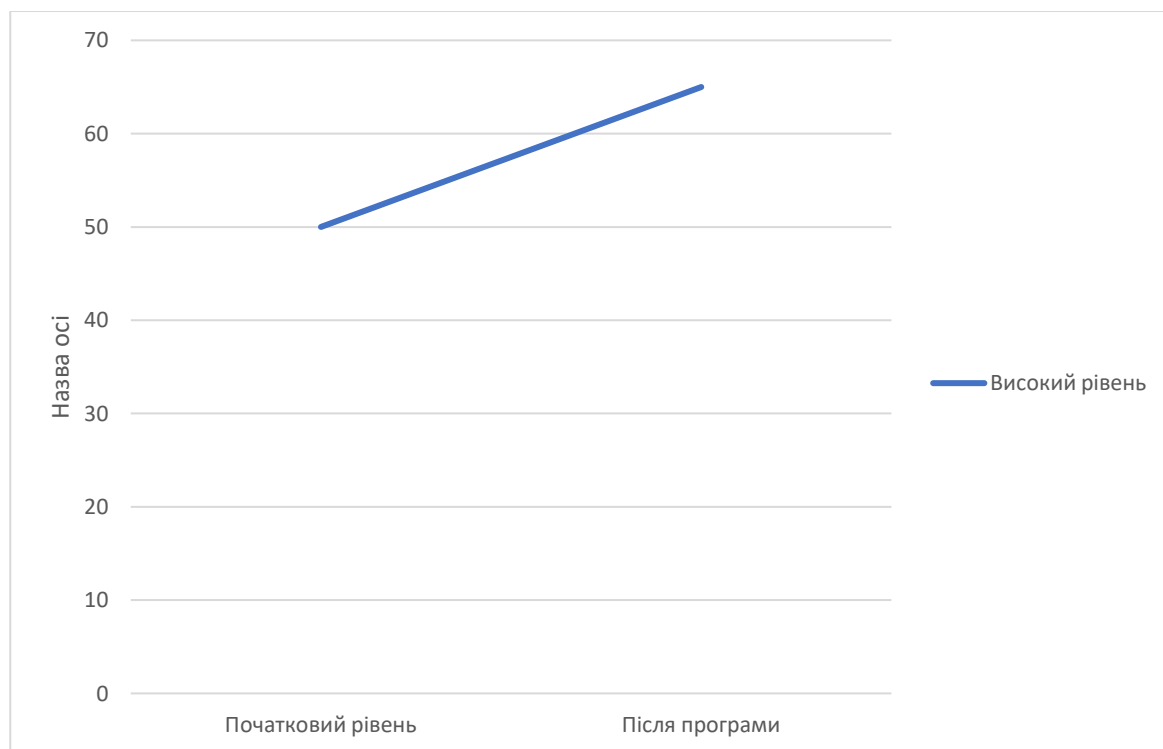

Рис. 2.2.1. Позитивна динаміка у підвищенні рівня адаптації

Спостережена негативна дельта показників адаптації у групах із середнім та низьким рівнем (-18% та -7% відповідно) може розглядатися як корекційний ефект реалізованої програми. Зменшення проявів проблемної поведінки та труднощів адаптації у дітей внутрішньо переміщених осіб свідчить про ефективність програми та підтверджується як статистично значущий результат дослідження (див. рис. 2.2.2).

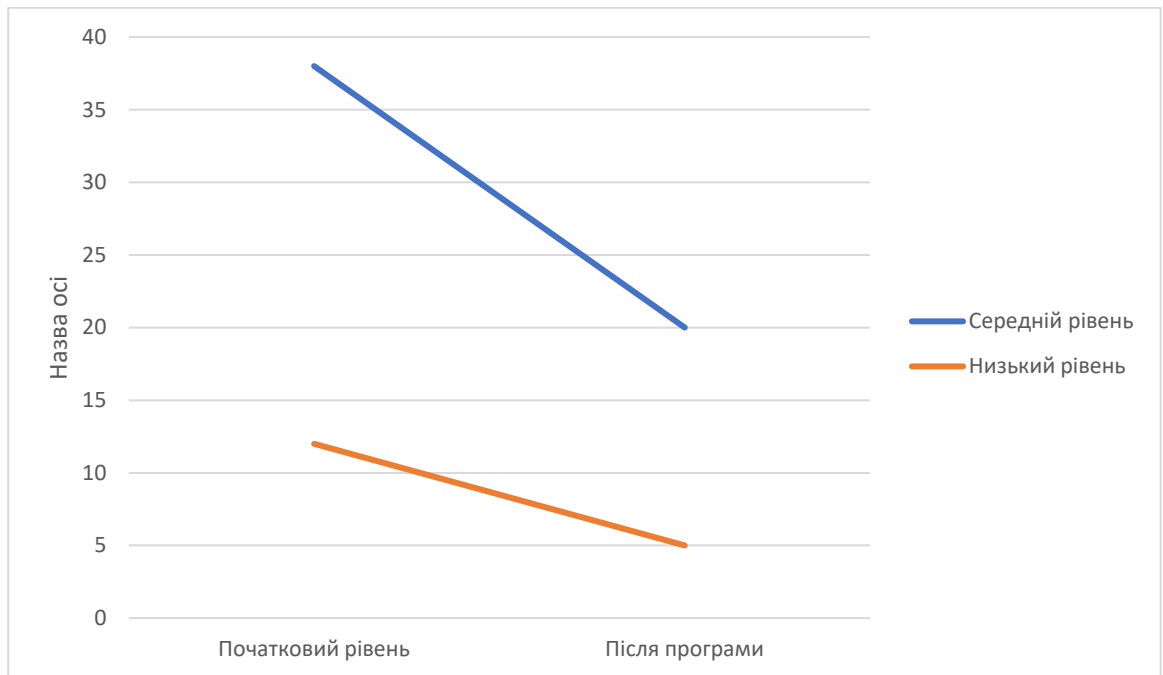

Рис. 2.2.2. Негативна динаміка рівнів адаптації

Впроваджена соціально-психологічна програма демонструє системний вплив на емоційно-вольову сферу дітей, розвиток навичок спілкування та соціальної інтеграції. Ефективність підтверджується також якісними спостереженнями – діти стали відкритішими, частіше ініціюють контакт, активно беруть участь у спільних іграх, долають труднощі та впевненіше приймають рішення.

Результати також свідчать про зростання рівня самооцінки, внутрішньої впевненості та соціальної компетентності дітей, що позитивно вплинуло на процеси адаптації у новому соціальному середовищі. Відзначено формування відчуття прийняття, довіри до оточення та належності до колективу, що є важливою умовою розвитку емоційного благополуччя та стабілізації психічного стану дітей з числа ВПО.

Отримані емпіричні дані підтверджують ефективність запропонованої програми й доводять доцільність її використання у практиці роботи працівників соціальної сфери, психологів закладів загальної середньої освіти. Вона сприяє формуванню позитивного самосприйняття, соціально компетентної поведінки та здатності до конструктивної взаємодії в колективі, що в цілому забезпечує успішну соціальну адаптацію і гармонійний особистісний розвиток дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб.

2.3. Рекомендації для працівників соціальної сфери, класних керівників та батьків щодо підвищення рівня ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб до нового середовища

Для підвищення ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища **працівникам соціальної сфери** рекомендується впроваджувати *комплексний підхід*, що поєднує індивідуальну підтримку, створення безпечного і стабільного середовища, розвиток соціальних та емоційних компетентностей дітей, а також активну взаємодію з родинами. Робота працівників соціальної сфери передбачає багатовимірний підхід до підвищення рівня ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища. Вона включає соціальну, психологічну, правову підтримку, як системний, так і індивідуальний підхід.

Індивідуальний підхід передбачає встановлення довірливих стосунків з кожною дитиною, враховуючи її психологічні особливості, рівень тривожності та попередній досвід переміщення, що дозволяє формувати персоналізовані стратегії підтримки [66]. Використовувати індивідуальні бесіди та оцінку потреб дитини для формування плану адаптаційних заходів. Важливо

спостерігати за емоційними та поведінковими реакціями дітей на нові умови і своєчасно коригувати стратегії підтримки. Забезпечення фізичної та емоційної безпеки, передбачуваність розпорядку дня та впровадження чітких правил поведінки сприяють створенню сприятливого середовища для адаптації.

Соціальна адаптація дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО як цілісний процес реалізується через організацію групових форм діяльності, зокрема занять та ігрових взаємодій, спрямованих на формування навичок співпраці, розвиток емпатії, толерантності та комунікативної компетентності. Такі форми роботи створюють умови для засвоєння дітьми позитивних моделей соціальної поведінки, налагодження міжособистісних контактів і формування почуття належності до колективу, що сприяє зниженню рівня тривожності та емоційної напруги. Важливу роль у цьому процесі відіграє соціальний працівник, який виступає фасилітатором групової взаємодії, модерує спілкування між дітьми, стимулює прояви взаємопідтримки та прийняття одне одного [68, с. 95]. Його діяльність спрямована на створення безпечного, емоційно підтримувального середовища, у якому дитина поступово адаптується до нових умов соціального життя, розвиває здатність до конструктивної взаємодії та самореалізації в колективі однолітків.

Психолого-педагогічна підтримка дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО реалізується через застосування індивідуальних та групових форм роботи, зокрема консультацій, арт-терапевтичних і ігрових методик, спрямованих на гармонізацію емоційного стану дитини, розвиток умінь емоційної саморегуляції та зниження рівня тривожності. Використання зазначених технологій сприяє відновленню внутрішньої психологічної рівноваги, формуванню позитивного ставлення до себе й оточення, а також підвищенню адаптивних можливостей дитини у процесі входження в нове соціальне середовище. Важлива роль у реалізації психолого-педагогічної підтримки належить фахівцю – соціальному педагогу або психологу, який здійснює комплексну діагностику емоційного стану дітей, добір адекватних методів психокорекційної роботи та створення умов для позитивної динаміки

адаптаційних процесів [71, с. 322]. Професійна діяльність спеціаліста спрямована не лише на подолання проявів дезадаптації, а й на формування у дитини почуття безпеки, довіри до дорослих і впевненості у власних можливостях, що є ключовими чинниками її успішної соціально-психологічної інтеграції.

Системний моніторинг процесу соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища, здійснюваний із використанням методів спостереження, анкетування та опитування, забезпечує можливість об'єктивного оцінювання динаміки змін їхнього емоційного стану, соціальної поведінки та рівня інтегрованості у нове середовище. Отримані результати дозволяють своєчасно виявляти труднощі адаптаційного процесу, прогнозувати його подальший перебіг і здійснювати корекцію програм соціально-психологічної підтримки відповідно до індивідуальних потреб кожної дитини. Такий підхід забезпечує наукову обґрунтованість та результативність реалізованих заходів, спрямованих на формування стійких адаптивних механізмів і підвищення ефективності соціальної інтеграції дітей-ВПО.

Під час надання працівниками соціальної сфери соціально-психологічної підтримки слід враховувати суміщені (множинні) статуси дітей з числа ВПО, зокрема належність до багатодітних, малозабезпечених родин або сімей, які виховують дітей з інвалідністю. Це зумовлено тим, що поєднання кількох соціально вразливих статусів суттєво підвищує ризики дезадаптації, емоційного виснаження, тривожності та соціальної ізоляції дитини. Наявність додаткових соціальних, економічних чи медико-психологічних проблем обмежує ресурси сім'ї для ефективного подолання стресу, спричиненого вимушеним переселенням, і водночас знижує здатність дитини до саморегуляції та позитивної соціальної взаємодії. Тому врахування комплексного контексту життєвої ситуації дитини дає змогу соціальному працівникові обрати адекватні стратегії підтримки, спрямовані не лише на подолання наслідків переміщення, а й на компенсацію супутніх соціально-

економічних та психологічних дефіцитів. Такий підхід відповідає принципам індивідуалізації соціальної роботи та забезпечує більш цілісну, адресну й ефективну допомогу дітям-ВПО у процесі їх соціально-психологічної адаптації до нового середовища.

Крім того, важливим і актуальним напрямом у контексті підвищення ефективності соціально-психологічної підтримки дітей з числа ВПО є розвиток професійної соціально-правової компетентності фахівців соціальної сфери [76]. Підвищення рівня їхньої кваліфікації шляхом участі у програмах професійного навчання, семінарах, тренінгах, проходження супервізії та обміну досвідом сприяє удосконаленню практичних умінь, розширенню знань щодо правових аспектів роботи з дітьми-ВПО та впровадженню сучасних технологій соціальної підтримки. Це, у свою чергу, забезпечує зростання загальної результативності реалізації заходів адаптаційного характеру, підвищує якість надання соціальних послуг і сприяє формуванню компетентного, чутливого до потреб дітей професійного середовища.

Важливою складовою системи психолого-педагогічного супроводу дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО є взаємодія з їхніми батьками або законними представниками. Ефективна співпраця між працівником соціальної сфери та сім'єю дитини сприяє формуванню єдиного адаптаційного простору, у якому зусилля всіх суб'єктів підтримки спрямовані на стабілізацію емоційного стану та розвиток соціальних компетентностей дитини. Робота з батьками передбачає проведення консультацій, просвітницьких занять, спільних інтерактивних заходів, метою яких є підвищення їхньої педагогічної та психологічної обізнаності щодо особливостей переживання дитиною стресу, спричиненого вимушеним переселенням. Надання фахових рекомендацій щодо формування позитивного сімейного мікроклімату, розвитку емоційного контакту між дитиною та дорослими, запобігання надмірній гіперопіці або байдужості з боку батьків створює умови для внутрішньої стабілізації особистості дитини. Таким чином, залучення родини до процесу соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО забезпечує

системність і комплексність підтримки, посилює ефект соціально-педагогічного впливу та сприяє формуванню у дитини почуття захищеності, довіри й емоційної рівноваги.

Батькам дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО, які самі перебувають у процесі адаптації та інтеграції в нове соціокультурне середовище, доцільно зберігати максимально можливу емоційну рівновагу. У зв'язку з переживанням стресових обставин дорослі нерідко характеризуються підвищеною емоційною напруженістю, зниженням чутливості до потреб дитини, а також певними труднощами у власній соціально-психологічній адаптації. Проте саме в цей період надзвичайно важливо зосередити увагу на забезпеченні психологічного благополуччя дитини, аби запобігти виникненню вторинних адаптаційних чи поведінкових труднощів.

Ключовим чинником ефективної адаптації дітей є формування у них відчуття безпеки, стабільності та довіри до значущих дорослих. Дитина може відчувати страх, тривогу, ностальгію за попереднім місцем проживання; тому важливо, щоб батьки визнавали та приймали ці емоційні стани як нормальні прояви процесу адаптації, демонструючи готовність до підтримки та розуміння.

Емоційна підтримка з боку батьків у цей період набуває особливого значення, адже виступає базою для відновлення почуття психологічної безпеки та довіри до світу. Доцільно дотримуватися сталого режиму дня, що сприяє стабілізації емоційного стану дитини та створює передбачувану структуру повсякденності. Важливо також зберігати елементи попереднього життєвого укладу – сімейні традиції, ритуали, знайомі форми взаємодії (наприклад, спільне читання, вечірні розмови чи сімейні трапези), адже вони виконують функцію психологічних «якорів», які підтримують відчуття тяглості життєвого досвіду та сімейної єдності.

Важливим аспектом успішної соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО є сприяння формуванню нових соціальних зв'язків та міжособистісних відносин у новому соціальному

середовищі. У контексті дезадаптаційних переживань, викликаних зміною місця проживання, розширення кола соціальних контактів виступає не лише чинником соціалізації, а й ефективним механізмом зниження емоційної напруги, почуття ізольованості та тривожності у дітей.

З огляду на це, батькам доцільно активно підтримувати ініціативу дитини у спілкуванні з однолітками – як у шкільному середовищі, так і поза ним (у гуртках, секціях, на дитячих майданчиках). Соціальна взаємодія з ровесниками сприяє розвитку комунікативних умінь, формуванню позитивної Я-концепції та відчуття належності до групи, що є базовими умовами для ефективної інтеграції у нове середовище.

Не менш важливою є роль батьків як моделей соціальної поведінки. Спостерігаючи за тим, як дорослі налагоджують контакти, проявляють доброзичливість і відкритість у спілкуванні, дитина засвоює відповідні соціальні сценарії та формує впевненість у власній здатності до взаємодії.

Особливої уваги потребує партнерська взаємодія між родиною та закладом освіти. Ефективна комунікація з педагогічними працівниками, зокрема класним керівником, дає змогу своєчасно виявляти труднощі адаптації, забезпечити індивідуальний підхід до дитини та створити сприятливий психологічний клімат у класному колективі. Відтак, узгоджені дії батьків і педагогів сприяють не лише соціальній інтеграції дитини, а й формуванню у неї відчуття прийняття та емоційної безпеки.

Емоційний стан є одним із ключових критеріїв ефективної соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового соціального середовища. У контексті пережитих стресових подій емоційна експресія виступає механізмом психічного розвантаження, який сприяє зниженню внутрішньої напруги та формуванню здатності до саморегуляції.

Особливого значення набуває використання творчих видів діяльності як засобу опосередкованого вираження почуттів і переживань, які дитина ще не здатна адекватно вербалізувати. Залучення дітей до занять із малювання,

ліплення, музики, театральної творчості або ж організація спільної творчої діяльності в сім'ї створює безпечний простір для емоційного самовираження, формує відчуття прийняття та підтримки з боку дорослих.

Важливим напрямом роботи батьків є підтримання відкритої комунікації з дитиною щодо її емоційного стану. Доцільним є регулярне обговорення переживань і почуттів у довірливій формі, зокрема через прості запитання («Як ти сьогодні почувався у школі?», «Що тебе порадувало або засмутило?»). Такий підхід сприяє розвитку емоційного інтелекту, усвідомленню власних емоцій і формуванню навичок їх конструктивного вираження.

У ситуаціях, коли дитина демонструє страх, тривогу або вербалізує негативні переживання, необхідно уникати знецінення її емоційних реакцій. Емпатійна підтримка та прийняття почуттів дитини забезпечують відчуття психологічної безпеки, що є базовою умовою подальшої адаптації.

Окремої уваги потребує організація навчального простору як засобу стабілізації емоційного стану та підтримки навчальної мотивації. Наявність у дитини особистого місця для навчання – своєрідного «куточка стабільності» – виконує символічну функцію «нового дому», сприяє відновленню відчуття порядку, структурованості та контролю над власним життям. Це, у свою чергу, позитивно впливає на формування впевненості, працездатності та загального психологічного комфорту дитини.

За результатами діагностичного етапу низький показник за критерієм «С» – реалізація внутрішньоособистісного потенціалу дітей – свідчить про необхідність посилення батьківської уваги до формування цього аспекту розвитку особистості дитини. Реалізація внутрішньоособистісного потенціалу передбачає усвідомлення дитиною власної цінності, здатності до саморозвитку, самовираження та конструктивного ставлення до власних досягнень і помилок.

З метою оптимізації цього процесу батькам доцільно створювати емоційно сприятливе середовище, засноване на безумовному прийнятті дитини. Важливо, щоб дитина відчувала любов і підтримку незалежно від

успішності у навчальній діяльності чи рівня соціальної поведінки. Такий підхід сприяє формуванню стабільної самооцінки, розвитку впевненості у власних силах та позитивного образу «Я».

Ефективним засобом підвищення рівня самооцінки є вербальна підтримка та позитивне підкріплення, зокрема схвалення навіть незначних досягнень або докладених зусиль. Конструктивна похвала та зменшення кількості критичних зауважень активізують мотиваційно-ціннісну сферу особистості, знижують рівень тривожності та сприяють формуванню внутрішньої впевненості.

Не менш важливо формувати в дитини адекватне ставлення до власних помилок. Варто наголошувати, що помилки є невід'ємною складовою процесу навчання і не повинні сприйматися як прояв невдачі. У цьому контексті ефективною є спільна рефлексія з дорослими – аналіз причин допущених помилок і пошук альтернативних шляхів дії, що розвиває критичне мислення, відповідальність і внутрішню стійкість.

Варто також заохочувати пізнавальну активність та самовираження дитини через спільне читання художніх творів, пізнавальні прогулянки, відвідування бібліотек, музеїв, участь у творчих гуртках. Такі форми діяльності не лише розширюють когнітивний досвід, але й сприяють формуванню внутрішньої мотивації до саморозвитку.

Крім того, важливо надавати дитині можливість проявляти самостійність у межах вікових можливостей: виконання нескладних побутових завдань (застилання ліжка, догляд за рослинами, допомога у приготуванні їжі) формує почуття відповідальності, компетентності та впевненості у власних силах. Довіра з боку дорослих виступає психологічним стимулом до самоповаги та самоствердження, що безпосередньо пов'язано з реалізацією внутрішньоособистісного потенціалу дитини.

Важливу роль у забезпеченні ефективної соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО відіграє класний керівник, який є посередником між дитиною, учнівським колективом, педагогами та батьками. Саме від його професійної чутливості, педагогічного

такту й уміння створити доброзичливу атмосферу значною мірою залежить успішність адаптаційного процесу.

Передусім **класному керівникові** доцільно приділяти увагу формуванню у класі сприятливого соціально-психологічного клімату, заснованого на взаємоповазі, підтримці та толерантності. Необхідно запобігати проявам стигматизації чи відчуження дітей-ВПО, сприяти їх інтеграції у колектив через спільну участь у навчальних, ігрових та позакласних заходах. Доцільним є застосування методів групової роботи, що розвивають емпатію, навички командної взаємодії та почуття колективної відповідальності.

Класному керівникові варто здійснювати постійне педагогічне спостереження за динамікою емоційного стану дітей-ВПО, звертати увагу на прояви тривожності, замкненості або конфліктності. У разі виявлення труднощів доцільно залучати шкільного психолога, соціального педагога чи інших фахівців для надання індивідуальної підтримки. Важливо створювати ситуації успіху для кожної дитини, підкріплюючи її досягнення позитивною оцінкою, що сприяє зміцненню самооцінки та формуванню почуття впевненості.

Особливе значення має співпраця класного керівника з батьками дітей-ВПО, спрямована на формування спільної позиції щодо виховання, підтримки емоційної стабільності та посилення адаптаційного потенціалу дитини. Проведення індивідуальних бесід, батьківських зборів, спільних заходів допомагає підвищити педагогічну компетентність батьків і налагодити партнерську взаємодію між родиною та школою.

Високий рівень ефективності адаптаційного процесу забезпечується також завдяки підвищенню професійної готовності класного керівника до роботи з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Залучення педагогів до тренінгів, семінарів, супервізій, участь у програмах психологічної підтримки педагогічних працівників сприяє формуванню стресостійкості, емоційної врівноваженості та здатності надавати дітям необхідну психологічну підтримку.

Таким чином, діяльність класного керівника має бути спрямована не лише на організацію навчального процесу, а й на створення умов для гармонійного соціально-психологічного розвитку, емоційної безпеки та успішної інтеграції дітей внутрішньо переміщених осіб у нове освітнє середовище.

Аналіз практичних рекомендацій для соціальних працівників, класних керівників та батьків свідчить, що ефективна соціально-психологічна адаптація дітей внутрішньо переміщених осіб молодшого шкільного віку потребує комплексного, системного підходу, який поєднує індивідуальну підтримку, групові інтеграційні заходи та активну участь родини. Забезпечення безпечного, емоційно підтримувального середовища, розвиток соціальних, комунікативних і емоційних компетентностей дітей, а також цілеспрямована робота з батьками сприяють формуванню почуття безпеки, довіри до дорослих і впевненості у власних можливостях, що є ключовими чинниками успішної інтеграції у нове освітнє та соціальне середовище.

Критично важливим елементом адаптаційного процесу є професійна підготовка та підвищення компетентності соціальних працівників і класних керівників, які, використовуючи сучасні психолого-педагогічні та правові методики, можуть здійснювати своєчасний моніторинг, діагностику і корекцію процесу адаптації. Комплексна взаємодія всіх учасників освітньо-виховного процесу забезпечує системність, індивідуалізацію та результативність заходів, спрямованих на подолання соціальних і психологічних бар'єрів, підвищення адаптаційного потенціалу дитини та формування умов для її повноцінного розвитку в новому середовищі.

Висновки до другого розділу

У результаті проведення дослідно-експериментальної роботи були вирішені поставлені завдання і зроблені наступні висновки.

У результаті проведення діагностичної роботи, яка передбачала виявлення рівнів соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища, було охоплено 38 дітей молодшого шкільного віку віком від 6 до 9 років. Також до нашого експериментального дослідження були залучені батьки дітей або особи, що їх замінюють (законні представники), класні керівники, психологи та соціальні педагоги.

З метою системного, об'єктивного та всебічного аналізу соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО до нового середовища визначено три рівні (високий, середній та низький) та критерії оцінки: «А» – емоційний стан дитини в новому середовищі, «В» – інтеграція особистості в нове мікро- та макросередовище, «С» – реалізація внутрішньоособистісного потенціалу.

Отримані в ході констатувального етапу наукового дослідження дані засвідчили, що, незважаючи на четвертий рік повномасштабного вторгнення на територію України, наша експериментальна робота підтвердила позитивні тенденції в соціально-психологічній адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища. Результати діагностичних методик показали, що діти цього віку можуть швидко адаптуватися до нових умов. Єдиний критерій, реалізація внутрішньоособистісного потенціалу, має низькі показники, що свідчить про низьку навчальну мотивацію, нестабільну самооцінку та внутрішнє прагнення до самореалізації. Отримані результати свідчать, що найвищі показники соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО забезпечуються емоційною стабільністю та соціальною інтеграцією (критерії А і В), тоді як реалізація внутрішньоособистісного потенціалу (критерій С) потребує додаткової підтримки.

На формульовальному етапі дослідження було поставлено завдання розроблення, упровадження та оцінювання ефективності соціально-психологічної програми, спрямованої на розвиток емоційного інтелекту, внутрішньоособистісного потенціалу дітей молодшого шкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб. Програма передбачала використання

інтерактивних форм і методів психологічної підтримки (арттерапії, казкотерапії, музикотерапії, дихальних вправ, рухливих ігор, ігрових тренінгів тощо), що забезпечили створення безпечного, емоційно сприятливого середовища для особистісного зростання та соціальної адаптації дітей.

Аналіз результатів, отриманих на формувальному етапі за визначеними критеріями та показниками ефективності, засвідчив наявність статистично значущих позитивних змін в емоційно-психологічному стані учасників програми. Зокрема, спостерігалось зниження рівня тривожності, замкненості та соціальної ізольованості, а також підвищення показників емоційної стабільності, активності, упевненості у взаємодії з однолітками й педагогами.

Результати також свідчать про зростання рівня самооцінки, внутрішньої впевненості та соціальної компетентності дітей, що позитивно вплинуло на процеси адаптації у новому соціальному середовищі. Відзначено формування відчуття прийняття, довіри до оточення та належності до колективу, що є важливою умовою розвитку емоційного благополуччя та стабілізації психічного стану дітей-ВПО.

Отримані емпіричні дані підтверджують ефективність запропонованої програми й доводять доцільність її використання у практиці роботи психологічної служби закладів загальної середньої освіти. Вона сприяє формуванню позитивного самосприйняття, соціально компетентної поведінки та здатності до конструктивної взаємодії в колективі, що в цілому забезпечує успішну соціальну адаптацію і гармонійний особистісний розвиток дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО.

На завершальному етапі дослідження підготували рекомендації для працівників соціальної сфери, класних керівників та батьків щодо підвищення рівня ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища. Комплексна взаємодія всіх учасників освітньо-виховного процесу забезпечує системність, індивідуалізацію та результативність заходів, спрямованих на подолання соціальних і психологічних бар'єрів, підвищення адаптаційного потенціалу

дитини та формування умов для її повноцінного розвитку в новому середовищі.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища свідчить про досягнення мети й вирішення завдань наукового пошуку та дає підстави до таких висновків.

Зміст соціальної роботи в контексті соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО є актуальною та водночас зумовлює ряд суперечностей між необхідністю комплексної підтримки для успішної адаптації дітей і відсутністю системного підходу до такої підтримки в сучасних умовах; між потребою батьків, педагогів, працівників соціальної сфери, приймаючих громад у розумінні особливих потреб дітей-ВПО та недостатньою обізнаністю щодо специфіки труднощів, з якими стикаються діти під час адаптації; між значущістю підтримки дітей-ВПО та обмеженими ресурсами, що спрямовуються на їхню соціально-психологічну адаптацію; між потребою у створенні сприятливих умов для ефективною адаптації та недостатністю практичних методик, інструментів і підходів.

1. У рамках дослідження здійснено аналіз понятійно-категоріального апарату, що охоплював дефініції «соціально-психологічна адаптація» та «внутрішньо переміщені особи». Проведено комплексний аналіз нормативно-правового забезпечення соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО, що ґрунтується, зокрема, на положеннях Конвенції ООН про права дитини та Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Розглянуто міжнародні зобов'язання України, а також стратегічні внутрішні документи, спрямовані на створення умов для безпечної, інклюзивної та гідної соціально-психологічної адаптації дітей з числа ВПО у новому соціальному середовищі. Доведено, що соціально-психологічні особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку визначають основні чинники ефективності їх адаптаційних процесів у нових життєвих умовах.

2. З'ясовано, що віковий період молодшого шкільного віку вважається найуразливішою категорією серед внутрішньо переміщених осіб, оскільки діти цього віку проявляють підвищену чутливість до впливу несприятливих умов оточуючого середовища. Зміни в життєвих обставинах істотно впливають на їх розвиток, що, в свою чергу, може порушувати нормальні процеси формування та становлення особистості. У процесі дослідження визначено соціально-психологічні наслідки вимушеного переміщення дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО та основні труднощі, з якими вони стикаються під час соціально-психологічної адаптації до нового середовища: втрата відчуття безпеки, соціальна ізоляція та зниження рівня соціалізації, недостатня інтеграція у нову освітню систему, пережитий стрес та тривожність, труднощі у концентрації уваги, а також уповільнення розвитку емоційного інтелекту. Охарактеризовано феномен дезадаптації як ключову загрозу процесу адаптації, що проявляється підвищеною тривожністю, емоційною нестабільністю, соціальною ізоляцією, агресивною або замкненою поведінкою та труднощами у навчанні.

3. Аналіз наукових і літературних джерел засвідчив, що існуючі напрями соціальної роботи з дітьми-ВПО, а також їх змістове наповнення, залишаються недостатньо систематизованими та потребують подальшого наукового осмислення і методологічного вдосконалення. Виявлено, що сучасні підходи до соціально-психологічної підтримки дітей з числа ВПО переважно фрагментарні та не охоплюють комплексно всі аспекти адаптаційного процесу, зокрема емоційно-психологічну стабілізацію, інтеграцію у навчальне середовище та розвиток соціальних компетенцій. Це обґрунтовує необхідність формування структурованої системи соціальної роботи, яка враховуватиме вікові, психологічні та соціокультурні особливості дітей, забезпечуючи комплексний, науково обґрунтований підхід до їх соціально-психологічної адаптації в нових умовах життя.

4. Експериментальне дослідження проводилось в два етапи (констатувальний та формувальний). Залучено 38 здобувачів закладів

загальної середньої освіти Покровської територіальної громади Синельниківського району та м. Дніпро віком від 6 до 9 років, 45 батьків дітей або осіб, що їх замінюють (законні представники), 19 класних керівників, 5 працівників соціальної сфери. Для оцінки ефективності соціально-психологічної адаптації дітей-ВПО до нового середовища було визначено основні критерії:

Критерій «А» – емоційний стан дитини в новому середовищі, її задоволеність перебуванням в оточенні нових умов навчання й діяльності (рівень тривожності, настроїв, наявність страхів).

Критерій «В» – інтеграція особистості в нове мікро- та макросередовище, основу якого складають взаємини між ровесниками та дорослими (спілкування з однолітками, контакти з дорослими, залучення до ігор, рівень конфліктності).

Критерій «С» – реалізація внутрішньоособистісного потенціалу, що включає самооцінку, мотивацію до навчання, бажання дитини на повну силу проявити себе в новому оточенні.

Відповідно до критеріїв сформовано та охарактеризовано рівні соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового середовища: високий, середній та низький.

5. Результати, отримані в ході констатувального етапу дослідження, підтвердили наявність позитивних тенденцій у соціально-психологічній адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового соціального середовища. Більшість дітей характеризується стабільним позитивним самопочуттям, низьким рівнем тривожності та емоційним комфортом у нових умовах, успішно встановлюють контакти з однолітками та дорослими, а також активно включаються у колективну діяльність. Водночас рівень реалізації внутрішньоособистісного потенціалу у дітей-ВПО залишається недостатнім, що проявляється у показниках нестійкої самооцінки, низької мотивації до навчання та обмеженої потреби у самовираженні.

Аналіз результатів проведеної діагностики засвідчив необхідність розробки та апробації соціально-психологічної програми, спрямованої на

забезпечення ефективної соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового соціального середовища. Програма передбачає розвиток емоційного інтелекту, підвищення самооцінки та впевненості в собі, а також активізацію внутрішньоособистісного потенціалу дітей. Після впровадження програми було зафіксовано позитивну дельту у рівні адаптації, зменшення проявів негативної поведінки та труднощів адаптаційного характеру, що свідчить про її ефективність і підтверджується статистично значущими результатами дослідження.

З метою підвищення ефективності соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового соціального середовища були розроблені рекомендації для батьків, класних керівників та працівників соціальної сфери. Вони спрямовані на підтримку емоційного інтелекту та внутрішньої стабільності дітей, сприяння їх соціальній інтеграції, налагодженню контактів з однолітками та дорослими у новому середовищі. Рекомендації передбачають формування компетентностей у батьків, педагогів та соціальних працівників щодо ефективної підтримки, спостереження та корекції поведінкових і емоційних проявів дітей, а також реалізацію системного підходу до шкільної та соціальної підтримки, що забезпечує комплексну адаптацію дитини.

Виконання зазначених завдань дозволяє констатувати успішність проведеного наукового дослідження. Теоретичні та методичні напрацювання дослідження можуть бути використані як основа для подальших наукових досліджень та практичних заходів у сфері соціально-психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку з числа ВПО до нового соціального середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аннан К. Запобігання війнам і лихам: глобальний виклик зростаючих масштабів. Річна доповідь про роботу Організації Об'єднаних Націй за 1999 рік. Нью-Йорк: ООН, 2000. 84 с. URL: <https://ukraine.un.org/uk/183222-серіяаналітичних-довідок-оон>. (дата звернення: 16.11.2024).
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ: Центр учбової літератури. 2008. С. 42–44, 219–130, 217–219, 222–224, 248–249, 256–260, 265–268, 323–331.
3. Бернс Р. Розвиток Я-концепції і виховання. К. 1996. 90 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2: особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 344 с.
5. Белоусов В. Соціальна робота як особлива гарантія соціальної безпеки держави. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». С. 443-448. URL: <https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/73-1.pdf> (дата звернення: 29.03.2025)
6. Беляєва О. Прояви дезадаптації та причини її виникнення. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах. Київ: Шкільний світ. 2008. С. 7–14.
7. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація дітей із родин вимушених переселенців / *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. №2(49). 2019. С.19-30.
8. Василенко М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій / *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2009, Т. XI. Ч. 7. С. 95–107.
9. Велика українська енциклопедія [Електронний ресурс] / Державна наукова установа "Енциклопедичне видавництво". – URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 28.10.2024).

10. Виборчі права внутрішньо переміщених осіб. ПС Ліга Закон. URL: <https://legalaid.gov.ua/index.php/> (дата звернення: 28.10.2024).

11. Вишньовський В. Психологічна адаптація вимушено переміщених осіб, жертв воєнних конфліктів. Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки : матеріали II Міжнародної наукової конференції / упоряд.: А. А. Криськов, В. В. Вишньовський та Н. В. Габрусєва. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2022. С. 3–5.

12. Всеукраїнське опитування Інституту соціології НАН України: жовтень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyni.html (дата звернення: 01.11.2024).

13. Галушко, К. Ю., Дюркгайм Еміль. Енциклопедія Сучасної України. Т. 8: «Дл» – «Дя» ; ред-кол. : І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2008. [https://esu.com.ua/article-42642#:~:text=%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20\(%D0%90.,%D0%90](https://esu.com.ua/article-42642#:~:text=%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20(%D0%90.,%D0%90) (дата звернення: 10.03.2025).

14. Герасимова І. В. Механізми адаптаційних процесів. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. 2017. № 7. С. 15-24.

15. Гнатюк О. В. Проблема навчання та адаптації молодших школярів в умовах воєнного стану. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737782/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf> (дата звернення: 18.03.2025)

16. Гордієнко Н. В., Навошицький М. Т. До проблеми соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб у приймаючих громадах та організації соціальної роботи з ними. The 10th International scientific and practical

conference «Science, innovations and education: problems and prospects» (May 4-6, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. P. 323-333.

17. Гудвін-Гілл Г. С. Статус біженця в міжнародному праві. М., 1997. 390с.

18. Дереш В. С. Соціально-педагогічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. *Педагогічний альманах*. 2023. Вип. 53. С. 171–179. DOI: <https://doi.org/10.37915/pa.vi53.454> (дата звернення: 08.04.2025)

19. Дереш В. С. Розвиток адаптаційних можливостей внутрішньо переміщених дітей в умовах війни: національний досвід. *Педагогічний альманах*. Випуск 54. 2023. С. 191-196. URL: <https://pedalmanac.site/index.php/main/article/view/498/416> (дата звернення: 09.03.2025)

20. Динаміка внутрішніх переміщень в Україні. УВКБ ООН в Україні. United Nations High Commissioner for Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/ua/idps-ua> (дата звернення: 23.03.2025).

21. Діхтяренко А. Переселенці з Донбасу перетворилися на кочівників (Інфографіка). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27412454.html> (дата звернення: 01.05.2025).

22. Доповідь Вальтера Келіна, Представника Генерального секретаря з питань щодо прав людини внутрішньо переміщених осіб : Комісія Ради Європи з питань ВПО від 5.01.2012 № А/HRC/13/21. URL: http://www.un.org/ua/documents/decl_conv/conventions/internal_displacement_principles.shtml (дата звернення: 12.04.2025).

23. Електронна Велика українська енциклопедія / за ред. В. М. Локтев. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. Т. 1., Ч. 1. 592 с. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B4%D0%B0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 06.01.2025)

24. Ель-Башра Дж., Фіш К. Біженці та внутрішньо переміщені особи : Доповідь Управлінню Верховного Комісаріату ООН у справах біженців від 11.09.2004. URL: <https://www.unhcr.org/ru/wp-content/uploads/sites/73/2019/> (дата звернення: 28.03.2025).

25. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: НАН України, 2001. Т. 1: «А». 823 с. URL: [https://esu.com.ua/article-42642#:~:text=%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20\(%D0%90.,%D0%90](https://esu.com.ua/article-42642#:~:text=%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20(%D0%90.,%D0%90) (дата звернення: 06.01.2025)

26. Євдокімова О. О. Історія психології : навч. посіб. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид. допов. Харків, 2020. 320 с.

27. Завацька Н. Є. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації / Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2010. Т. 8. Вип. 7. С. 90-105.

28. Завацька Н. Є. Психологічні особливості соціальної підтримки осіб з проблемами невдалого процесу адаптації в соціумі / Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля. № 2 (37), 2015. С. 157–165.

29. Звіт Міжнародної організації з міграції про внутрішнє переміщення населення в Україні опитування загального населення Раунд 16 квітень 2024 url:

https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf (дата звернення: 18.03.2025).

30. Зінченко О. С. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015. № 4. С. 47-53.

31. Камбур А. В. Соціальна адаптація особистості : монографія. Чернівці : Вид-во «Золоті литаври», 2012. 252 с.
32. Капінус О. Я. Соціальна адаптація та реабілітація внутрішньо переміщених осіб у 2014-2015 рр. (на прикладі Жовтневого району м. Харкова: гендерний аспект). С. 115-121. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/43344/1/115-121.pdf> (дата звернення: 28.04.2025).
33. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури. 2012. С. 12.
34. Керівні принципи внутрішнього переміщення. Офіційний веб- сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR).2004 URL: <https://www.unhcr.org/protection/idps/43ce1cff2/guiding-principlesinternaldisplacement.html> (дата звернення: 29.03.2025)
35. Київський міжнародний інститут соціології. Для 75% ВПО вимушене переселення стало першою у житті зміною місця проживання. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=694&page=4> (дата звернення: 01.05.2025).
36. Київський міжнародний інститут соціології. Звіт за результатами всеукраїнського опитування внутрішньо переміщених осіб та мешканців приймаючих громад. Дослідження виконане на замовлення Internews Network за фінансової підтримки Уряду Канади. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20160111_Shpikerreport/Rep_Internews.ukr.pdf (дата звернення: 06.05.2025).
37. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник. Київ : Кондор, 2006. 266 с.
38. Кульчицький Т. Р. Поняття та ознаки внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2017. № 1(19). С. 51-57.
39. Мазіна Н. Е. Соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб: підходи до виміру. Вісник Маріупольського державного університету, Серія: Філософія, культурологія, соціологія. 2016. Вип. 12. С. 131-138.

40. Малиновська О. А. Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду. *Соціальна політика*. 2015. №9. С. 45-54.

41. Малиха М. І. До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика. *Грані*. 2015. № 8. С. 6–11.

42. Марінушкіна О. Діагностика шкільної дезадаптації дітей молодшого шкільного віку. Діагностичний інструментарій психолога. К. : Шкільний світ, 2008. С. 43-55.

43. Маслоу А. Самоактуалізація особистості та освіта: пер. з англ., передмова Г. А. Балла. Київ: Інститут психології ім Г. С. Костюка, 1994. 52 с.

44. Мельник Л. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соц. сфери / ред. Л. Волинець. Київ : Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

45. Могильова Н. М. Особливості психічного здоров'я та психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб в умовах війни: досвід України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. №2. С.81-85.

46. Національний інститут стратегічних досліджень. Внутрішні вимушені переміщення: обсяги, проблеми та способи їх вирішення. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vnutrishni-vymusheniperemishchennya-obsyahy-problemy-ta-sposoby-yikh> (дата звернення: 01.06.2025).

47. Ніконова О. Шлях переселенця: від адаптації до інтеграції. Дзеркало тижня. 30 червня 2017 р. URL: https://zn.ua/macrolevel/put-pereselenca-otadaptacii-k-integracii-253025_.html (дата звернення. 22.04.2025).

48. Новікова О. Ф., Панькова О. В. Вимушена міграція внутрішньо переміщених осіб України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. *Проблеми економіки*. 2018. № 3. С. 217-225.

49. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. 2022. *Social Work and Education*. Vol. 9, No. 1. P. 91-100.

50. Плескач Б. В. Вплив соціальних умов життя на психологічні особливості людини: гіпотези дослідження. *Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія та психотерапія*. 2013. № 9.3. С. 209-229.

51. Попович О. В. Сутність і зміст адаптації: філософський аналіз. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2014. С. 228-239.

52. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 №1706VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 29.03.2025)

53. Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 509 : станом на 24 листоп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п#Text> (дата звернення: 29.03.2025)

54. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 №2402-III . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 29.03.2025)

55. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 №2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 29.03.2025)

56. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко; авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергеєнкова. Київ: Наук. світ, 2007. С. 11.

57. Путінцев А. В., Пащенко Ю. Є. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 9. С. 110-121.

58. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб : Ухвала Комітету міністрів Ради Європи від 05.04.2006 р. № 6. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/rekomendaciya->

[komitetu-ministriv-radi-yevropi-20066-derzhavam-chlenam-shchodo-vnutrishno-peremishchenih-osib](#) (дата звернення: 06.01.2025)

59. Садова У. Я. Потенціал вимушено переселених осіб України: фокуси регіональних проблем. Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території 58 України та на території, не контролюваній українською владою в зоні проведення антитерористичної операції : матеріали круглого столу (18.02.2015 р., Київ). Київ, 2015. С. 213-218.

60. Сайт Дніпропетровської обласної бібліотеки для молоді. URL: <https://dobm.dp.ua/mystetskyj-kalendar/> (дата звернення: 18.03.2025).

61. Слюсаревський М. М. Психологія міграції : навч. посібник / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Видання друге, перероблене та доповнене. Київ : Талком, 2018. 360 с.

62. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб. Офіційний сайт Національної соціальної сервісної служби. URL: <https://nssu.gov.ua/vpo> (дата звернення: 26.09.2024).

63. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / ред. В. Л. Андрєєнкова, І. О. Бандурка, Н. П. Бочкор. Київ : Агентство «Україна». 2015. 175 с.

64. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія / за ред. Т. М. Дудка та ін. Херсон : ФОП Вишемирський В. С. 2018. 428 с.

65. Соціологія: словник термінів і понять / редкол. Є. А. Біленький, В. М. Дебой, М. А. Козловець, А. А. Котвицький. Київ : Кондор, 2006. 372 с.

66. Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 29.03.2025)

67. Сурмін Ю. П., Туленков М. В. Методологія і методи соціологічних досліджень. Київ : МАУП, 2002. 304 с.

68. Таргоній І. Соціологічний та соціально-психологічний виміри адаптації особистості в сучасних умовах. Scientific Collection «InterConf». 2022. 134 с.

69. Тітар І. О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови зняття статусу переселенця. *Український соціум*. 2016. № 4. С. 57-68.

70. Третина переселенців не хочуть повертатися на Донбас. URL: https://texty.org.ua/fragments/75568/Tretyna_pereselenciv_ne_khochut_povertatys_a_na_Donbas-75568/ (дата звернення: 01.12.2024).

71. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними / Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка Старобільськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2017. С. 320-342.

72. Удовенко Ю. М. Організація соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій. *Ukrainian Psychological Journal*. 2017. Вип. 1(3). С. 165-176.

73. Український тлумачний словник / за ред. В. Т. Бусела. Київ, Ірпінь : Вид-во «Перун», 2016. 169 с.

74. Фещенко А. У яких областях найбільше переселенців. URL: <https://glavcom.ua/country/society/u-jakij-oblasti-ukrajini-najbilshe-pereselentsivdoslidzhennja-infohrafika-929992.html> (дата звернення: 16.12.2024).

75. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

76. Шапошникова І. В., Пристай І. Р. Стратегії та виклики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальних громадах в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № (11). URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-11-02-04/2024-11-02-04> (дата звернення: 01.12.2024).

77. Шкільова Г. Система завдань як умова забезпечення успішності процесу адаптації молодшого школяра до вимог навчального процесу. Вісник державного ун-ту імені Івана Франка. Житомир. 2011. С. 13-16.

78. Arakelova I. The problem of employment of internally displaced persons in Ukraine. *International journal of new economics and social sciences (ijoness)*. 2016. № 4. P. 289-295.

79. Bandura, A. *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*. New York: Macmillan, 2016. 544 p.

80. Cheong P., Edwards R., Goulbourne H., Solomos J. Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*. 2007. Vol. 27. № 1. P. 24-49. URL: https://www.researchgate.net/publication/240690663_Immigration_Social_Cohesion_and_Social_Capital_A_Critical_Review (дата звернення: 15.12.2024).

81. Convention on the Rights of the Child : of 20.11.1989. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rightschild> (date of access: 29.03.2025)

82. Kinash O. Social adaptation of internally displaced persons under martial law as a scientific problem. *Social Work and Education*. 2024. № 11(1). P. 135-141.

83. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict. Official website of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR.). 2000. : URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocolconvention-rights-child-involvement-children> (date of access: 29.03.2025)

84. URL: <https://dniproccc.org/agenda/artsvit-for-kids-2023> (дата звернення: 18.03.2024).

85. URL: https://www.facebook.com/profile/100063969166399/search/?q=%D0%B2%D0%BF%D0%BE&locale=uk_UA (дата звернення: 18.03.2024).

86. URL: <https://sites.google.com/view/lyceumdor> (дата звернення: 18.03.2024).

87. URL: https://t.me/spivdiia_dity (дата звернення: 18.02.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Проективний тест «Будиночки» (автор О. Орехова)

Мета: діагностика емоційної сфери дітей ВПО, вищих емоцій соціального генезу, особистісні переваги і діяльнісні орієнтації.

Обладнання: бланк, вісім кольорових олівців: синій, червоний, жовтий, зелений, с. Олівці мають бути однаковими, забарвлені в кольори, відповідні грифелю.

Інструкція: сьогодні ми займатимемося розфарбовуванням. Знайдіть в своєму листочку завдання № 1. Це доріжка з восьми прямокутників. Виберіть той олівець, який вам приємний більш всього і розфарбуйте перший прямокутник. Відкладіть цей олівець убік. Поглянете на олівці, що залишилися. Який з них вам більше подобається? Розфарбуйте ним другий прямокутник. Відкладіть олівець убік. І так далі.

Знайдіть завдання №2. Перед вами будиночки, їх ціла вулиця. В них живуть наші відчуття. Я називатиму відчуття, а ви підберіть до них відповідний колір і розфарбуйте. Олівці відкладати не треба. Можна розфарбовувати тим кольором, який по-вашому підходить. Будиночків багато, їх господарі можуть відрізнитися і можуть бути схожими, а значить, і колір може бути схожим.

Список слів: щастя, горе, справедливість, образа, дружба, сварка, доброта, злість, нудьга, захоплення.

Якщо дітям незрозуміло, що означає слово, потрібно його пояснити, використовуючи дієслівні предикати і прислівники.

Знайдіть завдання №3. У цих будиночках ми робимо щось особливе, і мешканці в них – незвичайні. У першому будиночку живе твоя душа. Який колір їй личить? Розфарбуйте.

Позначення будиночків:

№2 – твій настрій, коли ти йдеш до школи;

№3 – твій настрій на уроці читання;

№4 – твій настрій на уроці письми;

№5 – твій настрій на уроці математики;

№6 – твій настрій, коли ти розмовляєш з вчителем;

№7 – твій настрій, коли ти спілкуєшся зі своїми однокласниками;

№8 – твій настрій, коли ти знаходишся вдома;

№9 – твій настрій, коли ти робиш уроки;

№10 – придумайте самі, хто живе і що робить в цьому будиночку. Коли ви закінчите його розфарбовувати, тихенько на вушко скажіть мені, хто там живе і що він робить (на аркуші відповідей робиться відповідна позначка).

Прізвище, ім'я

клас

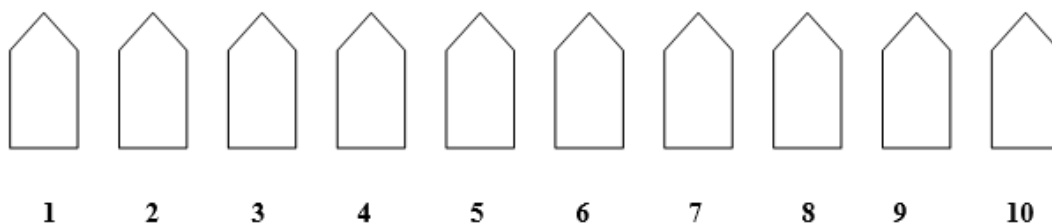
дата

1 завдання

1	2	3	4	5	6	7	8		

2 завдання

3 завдання

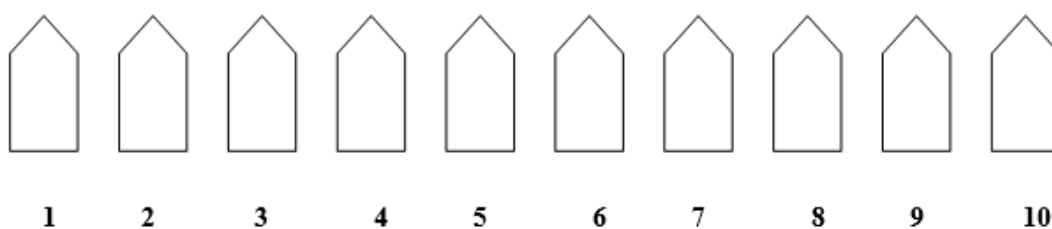

Рисунок А.1

Проективна методика «Школа звірів»

(автори Н. Вьюнова, К. Гайдар)

Мета: діагностика рівня соціально-психологічної адаптації дітей ВПО до шкільного середовища.

Обладнання: аркуш, кольорові олівці.

Інструкція: Зараз ми з вами зробимо дивну подорож в чарівний ліс. Сядьте зручно, розслабтеся, закрийте очі. Уявіть, що ми опинилися на сонячній лісовій галявині. Послухайте, як шумить листя над головою, м'яка трава торкається ваших ніг. На галявині ви бачите «Школу звірів». Погляньте довкола. Які звіри вчать в цій школі? А який звір вчитель? Чим займаються учні? А якою твариною є ви? Що ви при цьому відчуваєте? Проживіть ці відчуття в собі. Ви можете знаходитися ще деякий час в цій «Школі звірів», поки я рахуватиму до 10, а потім розплющте очі.

Ви побували в «Школі звірів». А тепер візьміть олівці і папір і спробуйте намалювати те, що бачили.

Діти виконують завдання.

Поглянете уважно на свій малюнок і знайдіть ту тварину, якою могли б бути ви. Поряд з ним поставте «Х» або букву «Я».

Проективна методика «Дерево»
(автори Джон і Дайана Лампени)

Мета: дослідження шкільної мотивації та соціальної адаптації дітей ВПО до нового середовища.

Обладнання: бланк, червоний і синій олівці.

Інструкція для дітей: Учням пропонуються аркуші з готовим зображенням сюжету: дерево, на якому розташовуються чоловічки. Кожен учень одержує лист із таким зображенням (але без нумерації фігурок). Завдання дається в наступній формі: “Розглянете це дерево. Ви бачите на ньому і поряд з ним безліч чоловічків. У кожного з них – різний настрій і вони займають різне положення. Візьміть червоний фломастер і обведіть того чоловічка, що нагадує вам себе, схожий на вас, має такий же настрій як у вас.

Ми перевіримо, наскільки ви уважні. Тепер візьміть зелений фломастер і обведіть того чоловічка, яким ви хотіли б бути і на чиему місці ви хотіли б знаходитися”.

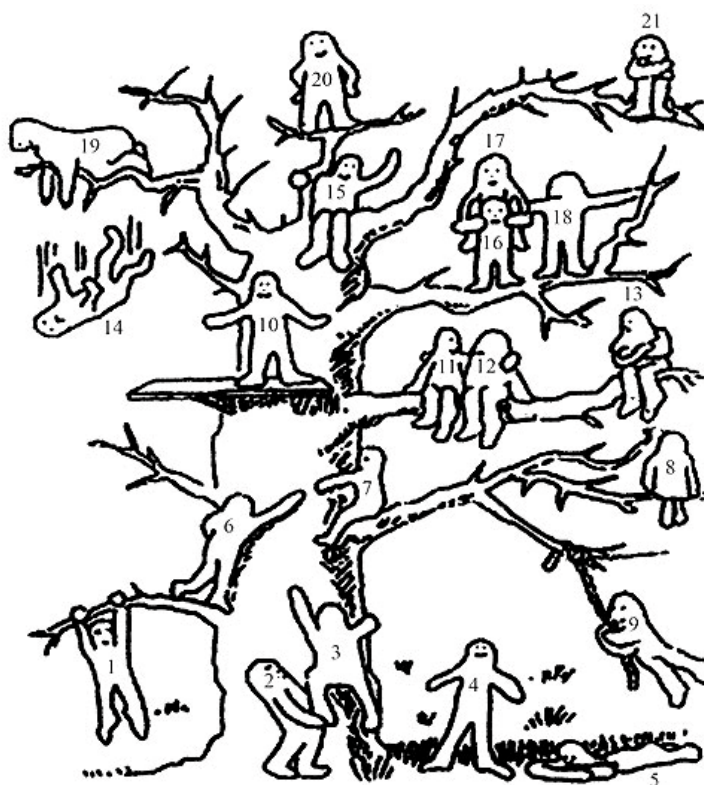

Рисунок В.1

Проективна методика «Мій клас»

(автор А. Лескова-Савицька)

Мета: визначити соціальне становище дітей ВПО в новому шкільному колективі.

Обладнання: бланк, синя ручка.

Інструкція: «На цьому малюнку схематично зображений ваш клас. За столом сидить вчитель, учні зайняті своєю справою. Частина хлопців грається. Знайдіть і позначте хрестиком на малюнку себе, напишіть поруч свої ім'я та прізвище. Потім позначте (теж хрестиком) на малюнку свого товариша, напишіть поруч його ім'я і прізвище».

Психологу важливо знати:

З ким із учасників ситуації ототожнює себе досліджуваний?

Яке місце в класі він відводить ідентифікованому з собою персонажу (поруч з учителем, поза класною кімнатою, разом з хлопцями, один)?

Який зміст занять, емоційно значимих для школяра?

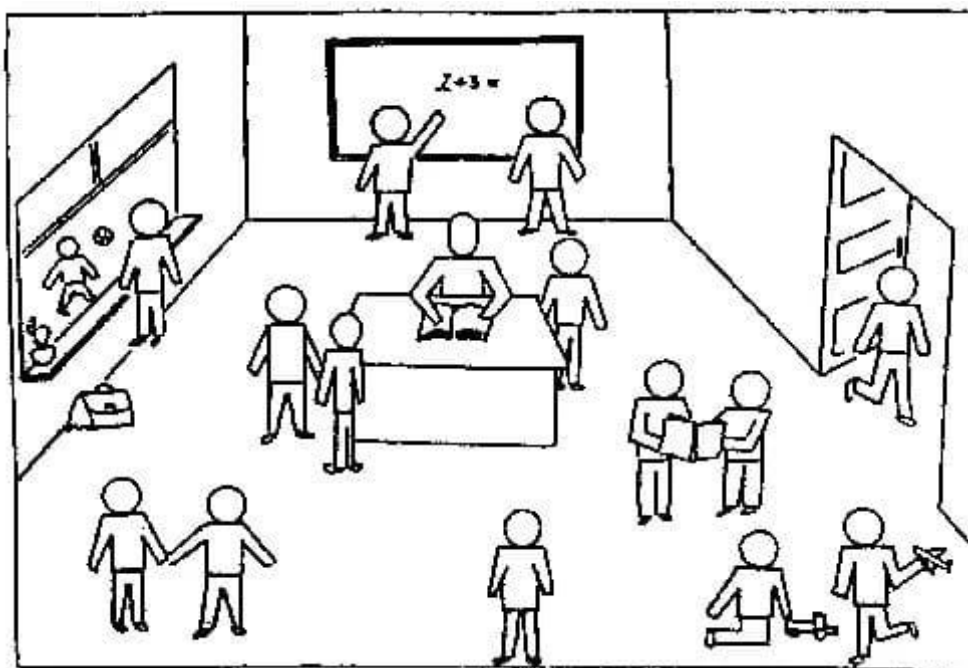

Рисунок Г.1

Методика «Сходинок» (автор С. Шварцландер)

Мета: діагностика самооцінки дітей ВПО.

Обладнання: бланк, синя ручка.

Інструкція: «Якщо всіх дітей розставити на цих сходах, то на трьох верхніх сходах опиняться хороші діти: розумні, добрі, сильні, слухняні – чим вище, тим кращі (показати сходинок: «хороші», «дуже хороші», «найкращі»). А на трьох нижніх сходах опиняться погані діти – чим нижче, тим гірші («погані», «дуже погані», «найгірші»). На середній сходинок діти не погані і не хороші. Покажи, на яку сходинок ти поставиш себе. Поясни чому?»

Після відповіді дитини, її запитують: «Ти такий насправді чи хотів би бути таким? Познач, який ти насправді і яким хотів би бути». «Покажи, на яку сходинок тебе поставила б мама».

Використовується стандартний набір характеристик: «хороший – поганий», «добрий – злий», «розумний – дурний», «сильний – слабкий», «сміливий – боягузливий», «найстаранніший – найнедбаліший». Кількість характеристик можна скоротити. У процесі обстеження необхідно враховувати, як дитина виконує завдання: вагається, роздумує, аргументує свій вибір. Якщо дитина не дає жодних пояснень, їй слід задати уточнюючі запитання: «Чому ти себе сюди поставив? Ти завжди такий?» І т.д.

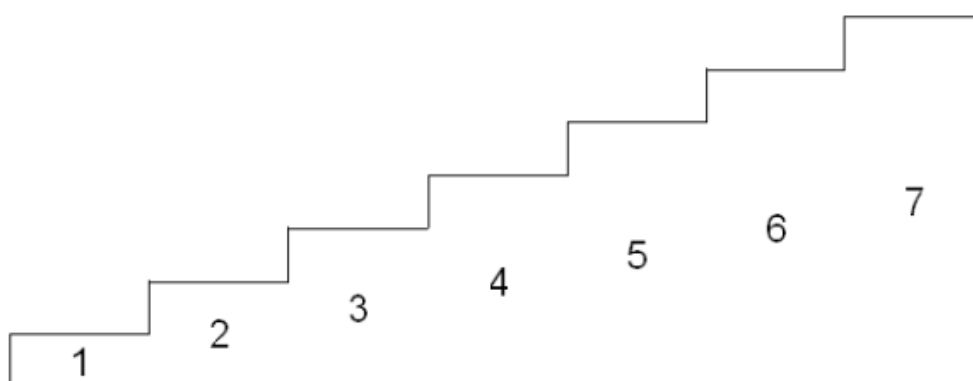

Рисунок Д.1

**Опитувальник для визначення рівня адаптації дитини до школи
для педагогів (автори Л. Ковальова, Н. Тарасенко)**

Мета: систематизація уявлень про діяльність, психоемоційний стан дітей ВПО в школі.

Інструкція: викреслити номери, в яких описані фрагменти поведінки, характерні для конкретної дитини ВПО.

Зміст опитувальника:

1. Батьки зовсім не займаються вихованням, майже не бувають в школі.
2. Під час вступу (переведення) до школи дитина не володіла елементарними навчальними навичками (не вміла рахувати, не знала букви тощо).
3. Учень не знає багато чого з того, що відоме більшості дітей її віку.
4. У дитини погано розвинені дрібні м'язи рук: він відчуває труднощі з письмом, у нього виходять нерівномірні букви тощо.
5. Учень пише правою рукою, але зі слів батьків є відученою лівшею.
6. Дитина пише лівою рукою.
7. Учень часто безцільно рухає руками.
8. Часто кліпає.
9. Смокче палець або ручку.
10. Учень інколи заїкається.
11. Гризе нігті.
12. У дитини тендітна статура, маленький зріст.
13. Дитина явно «домашня», вона потребує доброзичливої атмосфери, любить, коли її пестять, обіймають.
14. Учень дуже любить грати, грає навіть на уроках.
15. Таке враження, що дитина молодша за інших дітей, хоча за віком – ровесники.
16. Мова інфантильна, нагадує мову 4-5-річної дитини.
17. Учень надміру неспокійний на уроках.

18. Дитина легко сприймає невдачі.
19. Любить галасливі, рухливі ігри на перервах.
20. Учень не може довго зосередитися на одному завданні, завжди прагне зробити роботу швидше, не дбаючи про її якість.
21. Після цікавої гри, фізкультурної паузи дитину неможливо налаштувати на серйозну роботу.
22. Учень довго переживає невдачі.
23. При несподіваному питанні вчителя дитина часто губиться. Якщо ж дати час на обмірковування, може відповісти добре.
24. Дуже довго виконує будь-яке завдання.
25. Домашні завдання виконує набагато краще класних (різниця дуже суттєва, більша, ніж у інших дітей).
26. Учень дуже довго перелаштовується з одного виду діяльності на іншій.
27. Дитина часто не може повторити за вчителем найпростіший матеріал, але при цьому демонструє відмінну пам'ять, коли йдеться про речі, що її цікавлять (наприклад, знає марки машин, але не може повторити просте правило).
28. Вимагає до себе постійної уваги з боку вчителя. Майже все робить лише після персонального звернення «Пиши!» тощо.
29. Допускає багато помилок при списуванні.
30. Щоб відволікти дитину від завдання, досить найменшої причини: скрипнули двері, щось впало тощо.
31. Приносить в школу іграшки і грає на уроках.
32. Учень ніколи нічого не зробить понад покладений мінімум: не прагне взнати щось, розповісти.
33. Батьки скаржаться, що насилу усаджують дитину за уроки.
34. Таке враження, що на уроках учневі погано, він оживає лише на перервах.

35. До виконання завдань не любить докладати жодних зусиль; якщо у нього щось не виходить, кидає, шукає якісь виправдань, наприклад, «болить рука, живіт, голова».

36. У дитини не зовсім здоровий вигляд (худенька, бліда).

37. До кінця уроку працює гірше, часто відволікається, сидить з відсутнім виглядом.

38. Якщо щось не виходить, дитина дратується, плаче.

39. Погано працює в умовах обмеженого часу. Якщо дитину квапити, може зовсім «відключитися» або кинути роботу.

40. Часто скаржиться на втому, головний біль.

41. Майже ніколи не відповідає правильно, якщо питання поставлене нестандартно і вимагає кмітливості.

42. Відповіді кращі, якщо у дитини є можливість опори на якісь зовнішні об'єкти (лічить пальці тощо).

43. Після пояснення вчителя не може виконати аналогічне завдання.

44. Дитині важко застосовувати раніше засвоєні поняття, навички при поясненні вчителем нового матеріалу.

45. Часто відповідає не по суті, не може виділити головне.

46. Таке враження, що учневі важко зрозуміти пояснення, оскільки основні навички і поняття у нього не сформовані.

Анкета для батьків

Мета: оцінка психоемоційного та соціального стану дітей ВПО через спостереження батьків, з'ясування рівня поінформованості батьків про труднощі, які переживають їхні діти, підвищення валідності дослідження.

Інструкція: просимо Вас відповісти на запропоновані питання. Підкресліть той варіант, який, на Ваш погляд, найбільш підходить до Вашої дитини.

Зміст анкети:

1. Вкажіть вік та стать вашої дитини:
2. В якому класі дитина навчається?
3. Яка тривалість тимчасового переміщення Вашої дитини?
 - менше 1 року;
 - 2-3 роки;
 - понад 8 років.
4. Яка форма навчання в школі?
 - очна;
 - дистанційна;
 - змішана.
5. Чи з бажанням йде дитина в школу?
 - немає бажання;
 - без особливого бажання;
 - з бажанням, з радістю;
 - важко відповісти.
6. Чи повністю пристосувалася дитина до нового шкільного режиму?
 - ще ні;
 - не зовсім;
 - в основному так;
 - важко відповісти.
7. Чи має вона труднощі з адаптацією до колективу?

- так, є певні _____;
- ні, немає;
- важко відповісти.

8. Які зміни в самопочутті та поведінці дитини Ви відзначаєте з того часу, як вона змінила місце проживання? Можна обрати декілька відповідей.

- засинає через силу;
- довго не може заснути, хоча дуже втомилася;
- раптово просинається вночі, плаче:
- розмовляє уві сні;
- довго просинається;
- вранці сонна і млява;
- нетримання сечі;
- поганий апетит;
- млява, стомлена, дратівлива, збуджена після школи;
- безпричинні болі в животі;
- часті головні болі;
- хворіла у вересні-жовтні;
- стала смоктати пальці, гризти нігті, кусати губи, колупатися в носі, тербити волосся або багато разів повторювати які-небудь дії;
- спостерігаються швидкі сіпання (тики) лицьових м'язів, плечей, рук і тому подібне;
- веде себе як маленька, невідповідно віку;
- інші зміни _____

9. Чи є в даний час у Вашої дитини хронічні захворювання, проблеми із здоров'ям? Якщо є, то вкажіть які саме.

- так _____
- немає.

10. Чи помічали ви зміни у поведінці після переїзду? Якщо так, вкажіть які саме.

- так, _____;

– ні;

– важко відповісти.

11. Чи часто дитина ділиться з Вами шкільними враженнями?

- інколи;

- досить часто;

- важко відповісти.

12. Який емоційний характер цих вражень?

- в основному негативні враження;

- позитивних і негативних приблизно порівну;

- в основному позитивні враження.

- важко відповісти.

13 . Чи скаржиться дитина на товаришів по класу, ображається на них?

- досить часто;

- буває, але рідко;

- такого практично не буває;

- важко відповісти.

14. Чи скаржиться дитина на вчителя, ображається на нього?

- досить часто;

- буває, але рідко;

- такого практично не буває;

- важко відповісти.

15. Чи має дитина друзів у класі/дворі/гуртках, які відвідує?

– так;

– ні.

16. Чи справляється дитина з навчальним навантаженням без напруги?

- так;

- швидше так, чим ні;

- швидше ні, чим так;

- ні;

- важко відповісти.

17. Чи виникають у Вашої дитини конфлікти у спілкуванні з однолітками?

- так;
- швидше так, чим ні;
- швидше ні, чим так;
- ні;
- важко відповісти.

18. Чи з'явилися у Вашої дитини проблеми у навчанні після переїзду?

- так;
- швидше так, чим ні;
- швидше ні, чим так;
- ні;
- важко відповісти.

19. Яку підтримку, на вашу думку, потребує Ваша дитина?

- _____
- не потребує підтримки.
- важко відповісти.

20. Що, на вашу думку, що або хто може допомогти Вашій дитині краще адаптуватися до нового середовища?

- _____

-

Програма соціально-психологічної підтримки дітей ВПО молодшого шкільного віку «Сяйво в мені»

Загальна тривалість: 5 занять (по 40–45 хвилин)

Цільова група: діти молодшого шкільного віку (6–9 років) з числа ВПО.

Форма роботи: групова.

Мета програми:

Сприяти соціально-психологічній адаптації дітей ВПО до нового шкільного середовища через розвиток емоційного інтелекту, внутрішньоособистісного потенціалу та позитивного ставлення до себе й оточення.

Завдання:

6. Забезпечення комфортної та дружньої атмосфери для кожної дитини.
7. Розвиток навичок самопізнання, комунікації та взаємопідтримки.
8. Зниження рівня тривожності, психоемоційного напруження та почуття соціальної ізоляції.
9. Розвиток мотивації до навчання, творчості, саморозвитку.
10. Формування позитивних міжособистісних контактів дітей ВПО у новому колективі.

Інтерактивні форми підтримки:

- Арт-терапія (малювання, ліплення, казкотерапія).
- Ігрові тренінги на довіру і згуртованість.
- «Коло доброти» – короткі ранкові зустрічі для обміну позитивними враженнями.
- Музикотерапія, руханки, дихальні вправи для зняття напруги.

Таблиця И.1

Реалізація програми «Сяйво в мені»

№ заняття	Тема заняття	Мета заняття	Форми та методи роботи

Заняття 1.	«Я – особливий(ва)!»	Допомогти дітям усвідомити власну унікальність, сформувати позитивне ставлення до себе.	<ul style="list-style-type: none"> • Привітальне коло «Моє ім'я – моя сила». Кожна дитина називає своє ім'я і додає прикметник, який її описує. • Вправа «Дзеркало». У парах діти повторюють рухи одне одного, немов віддзеркалюють. • Арт-терапевтична вправа «Моє серце говорить» – малювання символів почуттів. <p>Підсумок: гра «Комплімент по колу»: кожен каже щось добре сусіду праворуч.</p>
Заняття 2.	«Ми – команда!»	Розвивати навички взаємодії, довіри, командної роботи.	<ul style="list-style-type: none"> • Рука дружби – кожна дитина залишає відбиток руки на спільному плакаті. • Гра «Ми разом». Діти стоять у колі, тримаючи мотузку, завдання – підняти й опустити мотузку одночасно.

			<ul style="list-style-type: none"> • Вправа «Корабель друзів» – спільне малювання корабля дружби. <p>Підсумок: гра «Добре слово»: кожен називає одну рису, яка допомагає в дружбі.</p>
Заняття 3.	«Кольори настрою»	Навчити дітей розпізнавати, виражати та регулювати свої емоції.	<ul style="list-style-type: none"> • Вправа «Барвисті почуття». Діти обирають кольори, що відповідають настрою в даний момент. • Малювання «Мій сьогоднішній день» – зображення власних емоцій за допомогою техніки ниткографії. • Розмова «Як ми можемо допомогти своєму настрою?». <p>Колективне обговорення теми емоцій, як зменшити в собі емоційну напругу.</p> <p>Підсумок: релаксаційна вправа «Дихання кольором».</p>

Заняття 4.	«Засяємо разом»	Зміцнити довіру, показати цінність взаємопідтримки в групі.	<ul style="list-style-type: none"> • Розминка «Хвиля добра» – передавання посмішки й теплого слова один одному по колу. • Творча вправа «Міст дружби» – створення спільного колажу з долоньок. • Руханка «Коло підтримки». • Підсумкова рефлексія – кожен каже: «Я відчуваю себе частинкою команди, бо...», що відкрив(-ла) про себе за цей місяць.
Заняття 5.	«Моя сила»	Закріпити позитивні зміни, усвідомити власні досягнення та ресурси.	<ul style="list-style-type: none"> • Ліплення «Дерево успіху». • Малювання «Мої крила впевненості» • Підсумкова рефлексія – «Мої сильні сторони – це ...»

Очікувані результати

- Зниження рівня тривожності, психоемоційного напруження та страху, що дозволяє дітям більш ефективно адаптуватися до нового соціального та навчального середовища.

- Стабілізація позитивного емоційного фону, формування внутрішньої емоційної рівноваги та задоволеності перебуванням у колективі.
- Формування відчуття прийняття та соціальної інтеграції в колективі, що сприяє розвитку соціальних зв'язків та довіри до оточення.
- Розвиток навичок ефективної комунікації, співпраці та взаємопідтримки, що забезпечує формування соціально компетентної поведінки та здатності до ефективної колективної діяльності.
- Підвищення самооцінки, самоповаги, впевненості у власних силах та особистісної саморегуляції, що позитивно впливає на процеси адаптації дитини до нового соціального середовища.